

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝ.
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: «Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ»**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: ΚΟΥΡΚΟΥΒΑΤΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΕΠΟΠΤΗΣ: ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΕΠΟΠΤΗΣ: ΠΑΡΙΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ

2004-05

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 4610/1
Ημερ. Εισ.: 29-07-2005
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2005
ΚΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

σελ.

1. Εισαγωγή	3
2. Κεφ. Α' «Το κήρυγμα στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας».	6
3.Κεφ. Β' «Οι κήρυκες: Κοσμάς Αιτωλός, Φραγκίσκος Σκούφος, Αργύρης Φιλιππίδης»	13
4. Κεφ. Γ' «Η ανάπτυξη του αισθήματος της παιδικής ηλικίας»	19
5. Κεφ. Δ' «Η παιδική ηλικία στο κήρυγμα».	30
6. Αντί συμπερασμάτων	52
7. Βιβλιογραφία	53

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Θέμα της εργασίας αποτελεί η παιδική ηλικία, όπως αποτυπώνεται στο εκκλησιαστικό κήρυγμα τη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η πεποίθηση ότι τα παιδιά αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή κι ότι αποτελούν ξεχωριστή κοινωνική ομάδα αναπτύχθηκε σταδιακά από τα τέλη του Μεσαίωνα έως το 18^ο περίπου αιώνα.

Τα αποτελέσματα της ανάπτυξης του αισθήματος της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας υπήρξαν πολλαπλά μέσα στην κοινωνία. Σταδιακά δημιουργήθηκαν τα κολλέγια και τα σχολεία, στα οποία χώρισαν κατά ηλικίες τους μαθητές. Διατυπώθηκαν, από τους Ουμανιστές, απόψεις για τα παιχνίδια που έπρεπε να επιτρέπονται στα παιδιά κι έγιναν προσπάθειες να διαφυλαχθεί η παιδική αθωότητα. Αποτράπηκαν οι ελεύθερες συζητήσεις για τα ερωτικά θέματα μπροστά στα παιδιά, ενώ απαγορεύτηκαν και τα τυχερά παιχνίδια που θεωρήθηκαν επιβλαβή για την παιδική καλλιέργεια. Παράλληλα, άρχισε να ενδιαφέρει και η σωματική υγιεινή, που επέφερε τη μείωση, ως ένα βαθμό, της παιδικής θνησιμότητας.

Το κήρυγμα, στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, γνώρισε μεγάλη άνθηση κι έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη γενική πνευματική παραγωγή της εποχής. Στο κήρυγμα υπήρξαν δύο βασικές τάσεις: το λόγιο κήρυγμα, στηριγμένο στα δυτικά πρότυπα και το λαϊκό, που ήταν πιο λιτό και πηγαίο. Αποτέλεσε πολύ σημαντικό μέσο κατήχησης και αναφέρονταν σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της κοινωνικής και της πνευματικής ζωής. Το κήρυγμα είχε ως σκοπό την ενδυνάμωση της πίστης και την κήρυξη του θείου λόγου. Παράλληλα, βοήθησε σημαντικά και στην αναχαίτιση των εθελοντικών εξισλαμισμών.

Το κήρυγμα ασχολείται πιο διεξοδικά με την παιδική ηλικία από τη στιγμή που αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητά της. Τα βασικά θέματα που πραγματεύεται είναι η γέννηση, το βάπτισμα, η μόρφωση των παιδιών, η ανατροφή τους και ο σεβασμός που οφείλουν τα παιδιά προς τους γονείς. Αποτυπώνει τις κοινωνικές πρακτικές και σχολιάζει αναλυτικά τους κανόνες που είχε θέσει η Εκκλησία σχετικά με αυτά τα ζητήματα.

Οι τρεις κήρυκες που χρησιμοποίησα ως πηγές στην εργασία μου είναι ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Φραγκίσκος Σκούφος κι ο Αργύρης Φιλιππίδης. Εκπροσωπούν κηρύγματα διαφορετικού τύπου. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός, είχε εξαιρετική μόρφωση, αντιπροσωπεύει το αυθόρμητο, το λαϊκό κήρυγμα κι απευθύνεται στις μεγάλες λαϊκές μάζες, στις οποίες γνώρισε και μεγάλη απήχηση. Σκοπός του δεν ήταν

ο εντυπωσιασμός, αλλά η κατήχηση των απλών ανθρώπων. Μας παρέχει πληροφορίες για τη σχέση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων με την πίστη και τη βίωσή της.

Ο Φραγκίσκος Σκούφος ήταν ιερωμένος κι ανήκε στα εξαιρετικά μορφωμένα στελέχη της Καθολικής Εκκλησίας. Ο λόγος του είναι επιτηδευμένος κι εντυπωσιακός και απευθύνεται, κυρίως μέσα από την αλληλογραφία του, σε μορφωμένους ανθρώπους, ενώ ένας από τους βασικούς σκοπούς του ήταν κι ο *προσηλυτισμός* αλλοθρήσκων ή χριστιανών άλλων δογμάτων, εφόσον ανήκε στην τάξη των Ιησουϊτών.

Ο Αργύρης Φιλιππίδης δεν ήταν ιερωμένος, αλλά ένας πλούσιος γαιοκτήμονας του Πηλίου. Έγραφε για να νουθετήσει τον απλό κόσμο στο πλαίσιο όχι μόνο της θρησκείας, αλλά και των χρηστοηθειών, των κειμένων που όριζαν την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων. Αποτελεί μία περίπτωση σχετικά άγνωστη. Αυτός είναι κι ένας από τους λόγους που έχει ενδιαφέρον να ασχοληθεί κανείς με τις διδαχές του.

Οι εκπρόσωποι αυτοί του εκκλησιαστικού κηρύγματος επαινούν τις γεννήσεις, με την προϋπόθεση ότι συμβαίνουν εντός του γάμου. Νουθετούν για τον τρόπο που πρέπει να γίνεται το βάπτισμα, την ηλικία στην οποία πρέπει να συμβαίνει, καθώς και για τους εναλλακτικούς τρόπους βαπτίσματος. Συμβουλεύουν κι επικροτούν τη μόρφωση, το χτίσιμο σχολείων, την εύρεση δασκάλων που θα μαθαίνουν κυρίως τη χριστιανική πίστη στα παιδιά, γιατί αυτό είναι το ζητούμενο. Συμβουλεύουν τους γονείς για τον τρόπο που οφείλουν να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους, δηλαδή μιλούν για τη χριστιανική διαπαιδαγώγηση. Τέλος, νουθετούν τα παιδιά για το σεβασμό που οφείλουν στους γονείς. Σεβασμός που για τον Κοσμά τον Αιτωλό είναι ενταγμένος στην πίστη, ενώ για το Φιλιππίδη, είναι στα πλαίσια περισσότερο των «χρηστοηθειών», των κανονιστικών κειμένων που όριζαν την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων.

Εύκολα, από αυτά που το κήρυγμα προτείνει να αποφεύγονται, κατανοούμε πολλές φορές τους κανόνες τους οποίους οι άνθρωποι παραβαίνουν ή δεν γνωρίζουν τις παραινέσεις της Εκκλησίας. Μας παρέχονται, έτσι, πολυάριθμες πληροφορίες για τους κανόνες που ακολουθούσαν, αλλά κι όσους απέφευγαν να τηρήσουν οι πιστοί. Κατανοούμε με αυτό τον τρόπο ευκολότερα τη συνολική οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Μέσα λοιπόν από το κήρυγμα μας δίνεται η

δυνατότητα να εξετάσουμε φαινόμενα περιθωριοποιημένα για την εποχή, όπως οι εξώγαμες γεννήσεις, οι εκτρώσεις, τα νόθα παιδιά, ο βιασμός

Σχετικά με το κήρυγμα, λίγες είναι οι συνθετικές εργασίες που έχουν συνταχθεί από την πλευρά των ιστορικών. Η ανάλυσή του δεν αποτελεί ένα διαδεδομένο θέμα έρευνας. Αυτός είναι κι ο λόγος που κατέφυγα, σχεδόν αποκλειστικά, σε πρωτογενείς πηγές για να εξαγάγω τα συμπεράσματά μου. Χρησιμοποίησα τα ίδια τα κηρύγματα κι επικουρικά άλλες πρωτογενείς πηγές από την εποχή που εξετάζω. Πολύ βοηθητικό, λοιπόν, υπήρξε για την εργασία το «Πηδάλιο», που γράφτηκε από το Νικόδημο τον Αγιορείτη και τον Αγάπιο μοναχό το 1800 και εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Λειψία. Περιέχει όλους τους κανόνες της Εκκλησίας, από όλες τις οικουμενικές και τοπικές συνόδους, καθώς και τους κανόνες των Αποστόλων και των Πατέρων της Εκκλησίας.

Για το ζήτημα της εξέλιξης του αισθήματος για την παιδική ηλικία, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Με αυτό το ζήτημα έχουν ασχοληθεί πολυάριθμοι ιστορικοί. Για παράδειγμα, πολύ χρήσιμο στάθηκε το βιβλίο του Φ. Αριές *«Αιώνες παιδικής ηλικίας»*, του Σ. Ασδραχά, *«Οικονομία και νοοτροπίες»*, καθώς και του Ν. Elias *«Η εξέλιξη του πολιτισμού»*. Χρησιμοποίησα, έτσι, μία σχετικά εκτενή βιβλιογραφία για το θέμα αυτό και ήταν σχετικά ευκολότερο να συντάξω πληροφορίες και να εξαγάγω συμπεράσματα.

Το ζήτημα αυτό, των συναισθημάτων για την παιδική ηλικία, αποτυπώνεται όχι μόνο σε μονογραφίες, αλλά και σε άρθρα που αναφέρονται σε έναν συγκεκριμένο και περιορισμένο τόπο, που όμως είναι ενδεικτικές και λεπτομερείς. Τέτοιες εργασίες που στάθηκαν πολύ χρήσιμες είναι της Έμης Βαϊκούση *«Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος}-19^{ος} αι.)»*, καθώς και των Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη- Νίκου Σιδέρη, *«Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αι., η δημογραφική τύχη της νεότητας»*.

Συνολικά, η εργασία εξετάζει ένα συγκεκριμένο θέμα μέσα από το κήρυγμα. Φυσικά το ζήτημα της παιδικής ηλικίας επιδέχεται και μεγαλύτερη έρευνα. Εδώ εξετάζονται συνοπτικά και κατά το δυνατόν με επάρκεια, τα ζητήματα που αφορούν στην εργασία.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω, κατ' αρχήν την βασική επόπτρια της εργασίας, Κα Άννα Ματθαίου, η οποία με τόση διακριτικότητα κι ευσυνειδησία με υποστήριξε με τις γνώσεις και τις πολύτιμες συμβουλές της. Ακόμη, θα ήθελα να

ευχαριστήσω τον Κο Π. Κονόρτα που επίσης με συμβούλεψε και με υποστήριξε, καθώς και όποιον με βοήθησε μέσα από συζητήσεις, συμβάλλοντας στην ολοκλήρωση της εργασίας.

ΚΕΦ. Α΄ : ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Η ιστορική έρευνα υποδεικνύει όλο και περισσότερο ότι η άποψη που υποστηρίζει ότι στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας επικρατούσε σχεδόν πλήρης αμάθεια και αναλφαβητισμός στους ελληνόφωνους πληθυσμούς πρέπει να ξανασυζητηθεί. Ήδη από το 16^ο αιώνα παρατηρείται η ίδρυση ορισμένων σχολείων. Παράλληλα, τυπώνονται πολυάριθμα βιβλία. Αρχικά σε τυπογραφεία του εξωτερικού κυρίως στη Βενετία και αργότερα στη Βιέννη, το Βουκουρέστι και στο τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης. Στα τυπογραφεία αυτά τυπώθηκαν πολυάριθμα βιβλία θρησκευτικά και λειτουργικά, λαϊκά αναγνώσματα κι όχι μόνο. Από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα τυπώνονται ακόμη βιβλία λογίων της εποχής, που σχετίζονται με τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά, τη λογική, τη φυσική, τη γεωγραφία, την ιστορία κ.ά. Επιπρόσθετα, ένας μεγάλος αριθμός νέων πήγαινε στη Δύση για τη συνέχεια των σπουδών.

Στην πνευματική αυτή παραγωγή σημαντικός είναι ο ρόλος του κηρύγματος: «Εις την όλην ταύτην πνευματικήν παραγωγήν ιδιαίτεραν όλως θέσιν κατέχει η κηρυγματική παραγωγή.»¹ Αυτή η κηρυγματική παραγωγή υποστηριζόταν από πολυάριθμα εγχειρίδια Ρητορικής.

Το κήρυγμα γνώρισε πολύ σημαντική άνθιση από τον 18^ο αιώνα σε προφορική και έντυπη μορφή. Στην κηρυγματική παραγωγή παρατηρούνται δύο κυρίαρχες τάσεις. Από τη μία, το κήρυγμα που είναι δομημένο με τέχνη και σοφία κι από την άλλη, το λαϊκό κήρυγμα με στοιχεία αυθορμητισμού: «Το πρώτον είδος περιέχει πλείονα λογικά κατά τε την εσωτερικήν και την εξωτερικήν δομήν στοιχεία. Το δεύτερον περιέχει πλείονα πηγαία, εκ της καρδιάς του λαλούντος περιεχόμενα και εις την καρδίαν των ακροατών απευθυνόμενα.»²

Ήδη το 1560 τυπώνεται στη Βενετία συλλογή κηρυγμάτων του ιερέα Αλέξιου Ραρτούρου. Το κήρυγμά του χαρακτηρίζεται από την τεχνική καλλιέργεια και την εσωτερική δομή. Διαφορετικού τύπου κήρυγμα εκπροσωπεί ο Μελέτιος Πηγάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας, που ζει στο 2^ο μισό του 16^{ου} αιώνα. Το κήρυγμά του είναι πηγαίο κι απέριττο. Ο Πηγάς αποτελεί πρόδρομο αυτού του τύπου

¹ Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1957, σ.15

² Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *ό.π.*, σ. 17

κηρύγματος, του αυθόρμητου, χωρίς την καλλιέργεια του ύφους με βάση τα δυτικά πρότυπα. Το κήρυγμά του βρήκε μιμητές σε όλη την περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης. Κορυφαίοι εκπρόσωποι αυτής της σχολής υπήρξαν ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος το 16^ο αιώνα κι ο Κοσμάς ο Αιτωλός το 18^ο αιώνα.

Στη σχολή του περίτεχνου κηρύγματος ξεχωρίζουν δύο εκπρόσωποι: ο Ηλίας Μηνιάτης (1669-1714) κι ο Νικηφόρος Θεοτόκης τον 18^ο αιώνα. Ο Ηλίας Μηνιάτης επηρεάστηκε από τα δυτικά πρότυπα και κυρίως από τον ιεροκήρυκα Segneri (1624-1695), καθώς και από το Φραγκίσκο Σκούφο. Σ' αυτή τη σχολή εντάσσεται και ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), γνωστός εκκλησιαστικός ρήτορας κυρίως για το έργο του: «Λόγοι εις την αγίαν και μεγάλην Τεσσαρακοστήν μετά και τινών πανηγυρικών, επιφωνηματικών και επιταφίων» δημοσιευμένο στη Λειψία το 1766, καθώς και για το «Κυριακοδρόμιο». Χρησιμοποιεί λόγια γλώσσα και δεν αποσκοπεί στο συναίσθημα των ακροατών, αλλά περισσότερο στην κρίση τους. Εκτός από τους βασικούς αυτούς κήρυκες, υπήρξαν πολυάριθμοι ακόμη που ανέπτυξαν τη δραστηριότητά τους σε αυτά τα χρόνια.

Βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κηρύγματος αποτελούσε η ρητορική τέχνη, η οποία αναπτυσσόταν ελεύθερα και έντονα στη Δύση. Μεταλαμπαδεύτηκε και στους ορθόδοξους πληθυσμούς: «Της εν τοις έμπροσθεν εκτεθείσης κηρυγματικής παραγωγής, θεωρητικόν υπόβαθρον υπήρξε κατ' αρχάς η ρητορική τέχνη, η οποία, καλλιεργούμενη εντατικώς εν τη ελευθέρα Δύσει προς θεραπείαν θύραθεν και εκκλησιαστικών σκοπών, μετηνέχθη εις την υπόδουλον Ορθοδοξίαν προς θεραπείαν εκκλησιαστικών καθαρώς σκοπών, εφ' όσον δυνατότης ετέρα δεν υφίστατο.»³

Τα εγχειρίδια ρητορικής στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ενέχουν μία σαφώς δυτική επίδραση. Οι συγγραφείς των εγχειριδίων αυτών έχουν σπουδάσει στη Δύση, όπου η ρητορική τέχνη βρισκόταν σε ακμή. Στο 2^ο μισό του 15^{ου} αιώνα κατέφυγαν στη Δύση λόγιοι που συνέγραψαν ρητορικά εγχειρίδια σε ιταλική ή λατινική γλώσσα. Τα πιο γνωστά έργα αυτής της περιόδου είναι των: Γεωργίου Τραπεζούντιου, Μιχαήλ Αποστόλη, Ματθαίου Καμαριώτου και Ιωσήφ Πιναρού.

Από το 16^ο έως το 19^ο αιώνα η ρητορική παραγωγή συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς με βασικούς συγγραφείς τους: Μελέτιο Πηγά, Θεόφυλλο

---

³ Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *ό.π.*, σ. 29

Κορυδαλλέα, Νικόλαο Κούρσουλα, Καλλίνικο Βεριαίο, Γεράσιμο Βλάχο, Λέοντα Αλλάτιο, Φραγκίσκο Σκούφο, Βικέντιο Δαμωδό, Ηλία Μηνιάτη, Αθανάσιο Πάριο, Αθανάσιο Ψαλίδα, Κωνσταντίνο Οικονόμου, Νεόφυτο Βάμβα, κ.ά. Όλα τα εγχειρίδια που εκδόθηκαν μιμούνταν τα δυτικά.

Οι ιεροκήρυκες χρησιμοποιούσαν ευρέως τα εγχειρίδια ρητορικής, που ήταν είτε μεταφράσεις από τη Δύση, είτε βασισμένα σε δυτικά πρότυπα. Έως το 2^ο μισό του 17^{ου} αιώνα το κήρυγμα βασίζει τη θεωρία του στη Ρητορική. Όμως, από αυτή την περίοδο το κήρυγμα και η ρητορική σταδιακά εξελίχθηκαν σε διαφορετικούς κλάδους: «Και μέχρι μεν του δευτέρου ημίσεως του ΙΖ' αιώνος, το κήρυγμα αντλεί την θεωρίαν αυτού εκ της Ρητορικής. Από της περιόδου όμως ταύτης επιπυγχάνεται η αυτοτέλεια της θεωρίας του κηρύγματος δι' αποστάσεως ταύτης εκ της Ρητορικής, της οποίας άχρι τούδε αποτελεί κλάδον.»⁴

Ο διαχωρισμός αυτός υπήρξε αναγκαίος γιατί αφενός η ρητορική στους υπό οθωμανική κυριαρχία πληθυσμούς χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά για το εκκλησιαστικό κήρυγμα. Αφετέρου, με το κήρυγμα δεν ασχολήθηκαν αποκλειστικά άτομα πολύ μορφωμένα, αλλά και κληρικοί μέτριας ή και λιγοστής μόρφωσης. Υπήρχε, λοιπόν, ανάγκη να απλοποιηθούν τα ρητορικά εγχειρίδια της εποχής.

Καλλιεργήθηκε έτσι σταδιακά το κήρυγμα ως αυτόνομος κλάδος από τη ρητορική. Στις βασικές γραμμές της θεωρίας του κηρύγματος παρατηρείται ταύτιση απόψεων σε όλους τους θεωρητικούς της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας. Οι θεωρητικοί αυτοί δεν είχαν σαν στόχο τη διατύπωση νέων απόψεων για τη θεωρία του κηρύγματος, αλλά την τροποποίηση ή την προσθήκη στοιχείων στα ήδη υπάρχοντα έργα. Από αυτούς πολλοί δεν ήταν ιδιαίτερα μορφωμένοι, αλλά κήρυτταν, εφόσον όλοι είχαν χρέος να διδάσκουν το λόγο του Θεού.

Υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις που θεωρούνταν απαραίτητες για το κήρυγμα. Πρώτα απ' όλα αναγκαίος ήταν ο καθαρισμός της ψυχής, καθώς και η προσευχή, αφού όλα εξαρτώνται από το Θεό: «Ο ιεροκήρυξ οφείλει να προσεύχεται ωσάν τα πάντα να εξαρτώνται από τον Θεόν και να εργάζεται ωσάν τα πάντα να εξαρτώνται εξ' αυτού»⁵ Παράλληλα, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η μόρφωση:

---

⁴ Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *ό.π.*, σ. 29

⁵ Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *ό.π.*, σ. 96

«...διότι εκτός των ηθικών προσόντων τα οποία πρέπει να περικοσμών τον κήρυκα του θείου Λόγου, αναγκαία καθίστανται και τα μορφωτικά δια το έργον του εφόδια»⁶

Οι πηγές που χρησιμοποιούνται από τον κήρυκα είναι σαφώς καθορισμένες από τους θεωρητικούς του κηρύγματος. Πηγές λοιπόν αποτελούν όλα τα βιβλία της Καινής και της Παλαιάς Διαθήκης. Ακόμη, οι λόγοι του Μ. Βασιλείου και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Υπάρχουν, παράλληλα, δευτερεύουσες πηγές, όπως η ιστορία των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων ή συγγραφείς όπως ο Πλούταρχος. Επιπρόσθετα, είναι πολύ χρήσιμο, ο κήρυκας να έχει μία ευρεία παιδεία: να γνωρίζει δηλαδή ρητορική, λογική, φιλοσοφία, σχολαστική θεολογία, μαθηματικά, ιατρική.

Εκτός από τα πατερικά κείμενα, αξιόλογα για το κήρυγμα αποδεικνύονται και τα λόγια των σοφών της θύραθεν παιδείας: των ποιητών, των ιστορικών, των φιλοσόφων, των μαθηματικών, των φυσικών κ.α. Οι σκέψεις σημαντικών μορφών της ιστορίας αποτελούν έρεισμα της πίστης και του δόγματος, ενώ η ζωή ανθρώπων όπως ο Σωκράτης ή ο Διογένης χρησιμεύουν σαν παραδείγματα ηθικής και σωφροσύνης.

Το εκκλησιαστικό κήρυγμα στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας γνώρισε μεγάλη διάδοση κι αυτό γιατί δόθηκε μεγάλη έμφαση στον ιερό, το θρησκευτικό σκοπό του κηρύγματος.

Το κήρυγμα, όμως, δεν είχε μοναδικό του κίνητρο την κήρυξη του θείου λόγου. Αλλά και την ενδυνάμωση της πίστης, καθώς και την αναχαίτιση των εθελοντικών εξισλαμισμών, που κάποιες φορές πήραν μεγάλες διαστάσεις στους αγροτικούς πληθυσμούς.

Οι ομαδικοί εξισλαμισμοί δεν ήταν κάτι σπάνιο στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το φαινόμενο αυτό εντεινόταν ακόμη περισσότερο σε περιόδους και περιοχές πολεμικών αναστατώσεων, που επιδείνωναν τις συνθήκες ζωής κι όξυναν τις σχέσεις ανάμεσα στους κυρίαρχους Τούρκους και τον υπόδουλο πληθυσμό. Οι εξισλαμισμοί σε τέτοιες περιπτώσεις ανέρχονταν σε δεκάδες χιλιάδες: «...Την ίδια εποχή (τέλη 17^{ου} αι.), υπό την πίεση του ντόπιου μουσουλμανικού στοιχείου, εξισλαμίσθηκαν επαρχίες ολόκληρες στον Πόντο (περιοχή Όφεως, Ριζαίου, Θοανίας). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από τις 17 επισκοπές που είχε άλλοτε η μητρόπολη Τραπεζούντος μόνο 2 διατηρούνταν την εποχή αυτή.

---

⁶ Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *ό.π.*, σ. 96

Μεγάλη έκταση πήραν οι εξισλαμισμοί στην βόρεια Ήπειρο και στη δυτική Μακεδονία αμέσως μετά τον τουρκοαυστριακό πόλεμο του 1737-1739.»⁷

Παράλληλα, συναντώνται πολυάριθμες περιπτώσεις εθελοντικού εξισλαμισμού. Τα αίτια ήταν κυρίως η επιθυμία διατήρησης κάποιας κτηματικής περιουσίας ή η αποφυγή κάποιας τιμωρίας, γι' αυτό συνήθως εξισλαμιζόνταν εθελοντικά πλούσιοι χριστιανοί γαιοκτήμονες: «Γι' αυτό περισσότερο ευεπίφοροι προς εξισλαμισμό ήταν πάντοτε οι πλούσιοι χριστιανοί γαιοκτήμονες...»⁸ Υπήρξε βέβαια και η αντίστροφη περίπτωση, δηλαδή η αντίσταση στον εξισλαμισμό που έφτανε στη θυσία. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των νεομαρτύρων.

Η περίπτωση των νεομαρτύρων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι νεομάρτυρες είναι από τη μία αυτοί που σε κάποια στιγμή της ζωής τους ένιωσαν τον «πόθο μαρτυρίου» και επιθύμησαν τον μαρτυρικό θάνατο. Αυτοί ήταν χριστιανοί, που σε κάποια στιγμή της ζωής τους αρνήθηκαν την πίστη του Χριστού και στη συνέχεια μετανόησαν. Αυτή η κατηγορία νεομαρτύρων είναι και η πολυπληθέστερη. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, που είναι και λιγότερες, νεομάρτυρας γίνεται αυτός που αρνείται δημόσια τον εξισλαμισμό και οδηγείται γι' αυτό στο μαρτυρικό θάνατο.

Οι νεομάρτυρες που ανήκαν στην κατηγορία των αρνησίθρησκων, για να αποδείξουν τη μετάνοιά τους αυτή θέλησαν να βαπτισθούν ξανά μέσα από το μαρτύριο: «Πολύ ισχυρότερη παρουσία εμφανίζει η ομάδα που αποτελείται από χριστιανούς, οι οποίοι, σε κάποια στιγμή του βίου τους, συνήθως σε νεανική ηλικία, αρνήθηκαν την πίστη του Χριστού, «ετούρκισαν», και, στη συνέχεια, μεταμελήθηκαν, αποκήρυξαν τη θρησκεία του Προφήτη και την προηγούμενη αποστασία τους και θέλησαν να διατρανώσουν τη μετάνοιά τους με ένα νέο βάπτισμα που αυτή τη φορά ήταν βάπτισμα αίματος»⁹.

Η ζωή των νεομαρτύρων της κατηγορίας των αρνησίθρησκων, εμφανίζει τις περισσότερες φορές κοινά στοιχεία. Αφού μετανοήσουν, πηγαινω σε μέρη όπως στον Άθω για να αποφύγουν τον κατατρεγμό. Εκεί χρίζονταν με το άγιο μύρο, εξομολογούνταν και μεταλάμβαναν. Κάποιος πεπειραμένος πνευματικός καθοδηγούσε το νεομάρτυρα, υποστήριζε και ήλεγχε την προσπάθειά του έως την ώρα του μαρτυρίου.

⁷ Χρήστος Πατρινέλης, *Εκκλησία, οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία*, ΙΕΕ, τ. ΙΑ', σ. 124

⁸ Χρήστος Πατρινέλης, *ό.π.*, σ. 124

⁹ Φίλιππος Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μανουήλ Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων», π. *Τα ιστορικά*, τ. 12, τχ. 23, 1995, σ. 270.

Η επίσημη Εκκλησία δεν επιδοκίμασε, ούτε και αποδοκίμασε τον «πόθο του μαρτυρίου»: «Αντίθετα προσπαθεί να βρει λύσεις που θα εξοικονομούσαν τις καταστάσεις που δημιουργούνται με την μετάνοια χριστιανών που είχαν εξωμοτήσει, χωρίς να δημιουργηθεί σκάνδαλο, το οποίο, επιπλέον, θα μπορούσε να προκαλέσει αντίποινα από την πλευρά της ετερόθρησκης εξουσίας»¹⁰. Η στάση αυτή της επίσημης Εκκλησίας εξηγείται από την απήχηση που είχαν οι νεομάρτυρες και από το γεγονός ότι ενίσχυαν τους συνεκτικούς δεσμούς του ποιμνίου. Παράλληλα, η ανατολική Εκκλησία βρισκόταν σε μία αλλόθρησκη αυτοκρατορία: «Καθώς, άλλωστε, η ανατολική Εκκλησία ανέπτυξε τη δύναμή της, στους κόλπους μιας αλλόθρησκης αυτοκρατορίας, εξαιρετικά αυστηρής σ' αυτά τα θέματα, είχε κάθε λόγο να συμπεριφέρεται σαν να μην υπήρχε τέτοιο πρόβλημα»¹¹.

Ο Μανουήλ Γεδεών επιχείρησε να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια σε ό,τι αφορά τον «πόθο μαρτυρίου» με κείμενα που δεν πρόλαβε να εκδώσει όσο ζούσε. Τα κείμενα αυτά υπάρχουν στο έργο «Ιστορία των του Χριστού πενήτων».

Ο Γεδεών σημειώνει ότι οι νεομάρτυρες που άλλαξαν την πίστη τους και μετανόησαν οδηγούνταν στο μαρτύριο κυρίως από αγιορείτες, φανατισμένους καλόγερους, ενώ θα μπορούσε να είναι πιο ήπια η μετάνοιά τους. Αναφέρει, ακόμη, ότι για την επίσημη Εκκλησία, είχε δημιουργηθεί ο τρόπος επανένταξης των αρνησίθρησκων που δεν ήταν παρά η ανάγνωση μία ευχής για τα παιδιά και το χρίσμα με το άγιο μύρο για τους μεγαλύτερους: «Έτσι, κατά το Μανουήλ Γεδεών που γνωρίζει τα πράγματα εκ των έδων, έχει διαμορφωθεί η εκκλησιαστική πρακτική για το θέμα των αρνησίθρησκων και στην οπτική αυτή ο μαρτυρικός θάνατος και η άθληση των νεομαρτύρων, αντίθετα με την εκδοχή που παρέχουν τα μαρτυρολόγια και αποδέχεται η λαϊκή θρησκευτική συνείδηση, αποτελεί εκτροπή από την κανονικότητα που έχει αποδεχθεί και εφαρμόζει η ανατολική Εκκλησία.»¹².

Παρ' όλους τους εξισλαμισμούς και τη μείωση με αυτό τον τρόπο του χριστιανικού πληθυσμού, η ορθόδοξη ιεραρχία δεν πήρε σημαντικά μέτρα. Την αναχαίτιση των εξισλαμισμών ανέλαβαν δύο μοναχοί. Ο Νεκτάριος Τέρπος κι ο Κοσμάς ο Αιτωλός.

---

¹⁰ Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, σ. 277

¹¹ Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, σ. 277

¹² Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, σ. 281

Ο Νεκτάριος Τέρπος δραστηριοποιήθηκε στις δύο πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Κήρυξε από τα Τρίκαλα και την Άρτα, ως το Βεράτι και τη Μουζακιά της Αλβανίας. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός έδρασε λίγο αργότερα. Κινήθηκε σε όλη την Ελλάδα, όμως η προσοχή του επικεντρώθηκε στη σημερινή Βόρεια Ελλάδα και την Ήπειρο, εφόσον εκεί ήταν εντονότατο το πρόβλημα των εξισλαμισμών. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός με το κήρυγμά του και την ίδρυση σχολείων βοήθησε όσο κανείς άλλος στην ανάσχεση των εξισλαμισμών.

**ΚΕΦ. Β΄:ΟΙ ΚΗΡΥΚΕΣ: ΚΟΣΜΑΣ ΑΙΤΩΛΟΣ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ
ΣΚΟΥΦΟΣ, ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΗΣ**

Κοσμάς Αιτωλός:

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός είχε το κοσμικό όνομα Κώνστας. Πέθανε στις 24 Αυγούστου 1779 με απαγχονισμό από τους Τούρκους. Τόπος γέννησης του, όπως φαίνεται από τα κηρύγματά του, είναι η Αιτωλία. Οι μελετητές όμως διαφωνούν για το αν γεννήθηκε στο χωριό Μέγα Δένδρο ή στο γειτονικό Ταξιάρχης. Η βιογραφία του γράφτηκε κατ' αρχήν από το σύγχρονό του Νικόδημο τον Αγιορείτη. Έτος γέννησης του Κοσμά είναι το 1714 εφόσον, όπως αναφέρει ο Νικόδημος, πέθανε το 1779 σε ηλικία 65 ετών. Ανακηρύχθηκε άγιος της Ορθόδοξης Εκκλησίας το 1961.

Άρχισε να μορφώνεται σε μικρή ηλικία. Έως τα δεκαοκτώ του χρόνια πήρε τη στοιχειώδη μόρφωση από τον ιεροδιάκονο Γεράσιμο Λύτσικα στη Σιγδίτσα της Παρνασσίδας. Στα είκοσι περίπου χρόνια του προχώρησε στην εγκύκλιο μόρφωσή του, ενώ ταυτόχρονα δίδασκε σαν υποδιδάσκαλος.

Έπειτα από λίγα χρόνια πήγε στην Αθωνιάδα σχολή του Αγίου Όρους. Εκεί διδάχθηκε από τον Παναγιώτη Παλαμά, το Νικόλαο Τζαρτζούλιο από το Μέτσοβο, καθώς και τον Ευγένιο Βούλγαρη¹³. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης αναφέρει: «...επειδή δε κατά τους χρόνους εκείνους άρχισε με φήμην μεγάλην και το σχολείον του Βατοπεδίου εις το Άγιον Όρος, μετέβη εις εκείνο με άλλους ειδικούς του συμμαθητάς, ουκ ολίγους. Εκεί ετελείωσε τα γραμματικά υποκάτω εις τον διδάσκαλον Παναγιώτην Παλαμάν, μετά δε ταύτα παρέλαβε και την Λογικήν από τον

¹³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η προσωπικότητα του Ευγένιου Βούλγαρη επηρέασε καθοριστικά τον Κοσμά τον Αιτωλό. Ο Ευγένιος Βούλγαρης γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1716. Σπούδασε στα Επτάνησα και ίσως και στην Ιταλία. Το 1742 πήγε στα Ιωάννινα ως καθηγητής. Το 1753 δημιουργήθηκε η Αθωνιάδα Ακαδημία στο Άγιο Όρος και κλήθηκε να τη διευθύνει. Δεν έμεινε πολύ εκεί λόγω της εριστικότητας του χαρακτήρα του. Δίδαξε επίσης στην Πατριαρχική σχολή, όμως κι από εκεί αναγκάστηκε να αποχωρήσει λόγω των φιλελευθερων ιδεών του. Από εκεί κατευθύνθηκε προς τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες. Κατέληξε στη Λειψία με σκοπό να συνεχίσει κυρίως τις μαθηματικές σπουδές του και να εκδόσει τα έργα του. Τύπωσε τη «Λογική» του. Στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη ενυπάρχουν ποικίλες και πολυάριθμες αντιθέσεις: από τη μία υποστηρίζει μία ακραία συντηρητική θέση για τη γλώσσα, ενώ από την άλλη στο έργο του συμπεριλαμβάνει τιμητικά το Βολταίρο. Άλλωστε, η πρώτη μετάφραση του Βολταίρου στα ελληνικά γίνεται από το Βούλγαρη. Το 1772 βρίσκεται στην αυλή της Αικατερίνης βιβλιοθηκάριος και συνεργάτης της. Το 1801 αποτραβήχθηκε σε ένα μοναστήρι, όπου και πέθανε το 1806. Ο Ευγένιος Βούλγαρης είχε μία τεράστια και ποικίλη συγγραφική παραγωγή. Εξέδωσε παλαιότερους ορθόδοξους συγγραφείς. Έγραψε πολυάριθμα φιλοσοφικά, θεολογικά, ιστορικά, εθνολογικά έργα, ενώ μετάφρασε και πολυάριθμα φιλοσοφικά κι επιστημονικά. Ακόμη, υπήρξε από τους πρώτους που στράφηκαν στη συντήρηση. Από το 1789 με τη Γαλλική Επανάσταση τα πράγματα άλλαξαν. Η Αικατερίνη από υπέρμαχος του φιλελευθερισμού στράφηκε στη συντήρηση και συμφιλιώθηκε με τους Οθωμανούς. Το 1793 ο Βολταίρος καταδικάστηκε από το Πατριαρχείο, ενώ πιο νωρίς είχε καταδικασθεί από το Βούλγαρη.

διδάσκαλον Νικόλαον Τζαρτζούλιον εκ του Μετζόβου, όστις εκεί εσχολάρχησε μετά τον σοφώτατον Ευγένιον.»¹⁴

Ο ίδιος ο Κοσμάς αναφέρει επανειλημμένα ότι έμεινε στο Άγιο Όρος 17 χρόνια. Σε αυτά τα χρόνια έγινε μοναχός. Αναφέρει ότι έμαθε εκτός από ελληνικά, εβραϊκά, τούρκικα, φράγκικα. Επαναλαμβάνει, παράλληλα, ότι ασχολήθηκε πολλά χρόνια με το διάβασμα: «Εγώ, Χριστιανοί μου, έφθειρα την ζωήν μου εις την σπουδήν σαράντα- πενήντα χρόνους, εγώ edιάβασα και περί ιερών και περί ασεβών και περί αθέων και περί αιρετικών, τα βάθη της σοφίας ερεύνησα.»¹⁵

Ο Κοσμάς συχνά στα κηρύγματά του αναφέρει την αιτία που τον οδήγησε να αφήσει τη ζωή στο μοναστήρι και να βγει να κηρύξει στους απλούς ανθρώπους. Αιτία στάθηκε ένας λόγος του Ευαγγελίου που προτρέπει να μην ασχολείται κανείς μόνο με την προσωπική του σωτηρία, αλλά και με τη σωτηρία των άλλων. Συχνά αναφέρει ότι φοβόταν πως με αυτή του την απόφαση θα έχανε την ψυχή του, όμως γι' αυτόν είχε μεγαλύτερη σημασία η σωτηρία περισσότερων ανθρώπων: «Ας χάση ο Χριστός μου εμένα, ένα πρόβατο, και ας κερδίση τα άλλα. Ίσως η ευσπλαχνία του Θεού και η ευχή σας σώση κι εμένα»¹⁶. Ακόμη, ο Νικόδημος αναφέρει: «...και πολλάκις έλεγε, πως οι αδελφοί μας Χριστιανοί, έχουν μεγάλην χρείαν από λόγον Θεού και ότι χρέος έχουν εκείνοι όπου σπουδάζουν να μη τρέχουν εις αρχοντικά, και αυλάς μεγάλων, και να αποκτήσουν πλούτον, και αξιώματα, αλλά να διδάσκωσι μάλιστα τον κοινόν λαόν, όπου ζώσι με πολλήν απαιδευσίαν, και βαρβαρότητα...»¹⁷

Περίπου το 1760 εγκατέλειψε τη μονή Φιλοθέου και πήγε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί πήρε την άδεια του πατριάρχη Σεραφείμ του Β' να κηρύξει. Οι περιοδείες του διήρκεσαν περίπου είκοσι χρόνια. Σε όλο αυτό το διάστημα δίδασκε και συμβούλευε τους χριστιανούς. Δεν έγραφε ποτέ τους λόγους του. Όπως φαίνεται, κάποιοι από το ακροατήριό του, τους έγραφαν κι έτσι διασώθηκαν έως σήμερα.

Οι λόγοι του μαρτυρούν εξαιρετική ευγλωττία. Χαρακτηριστικό των κηρυγμάτων του είναι ότι μιλούσε στην απλή λαϊκή γλώσσα κι εξέφραζε τις έννοιες του κηρύγματός του απλά και «με όλη τη δύναμη την οποία μπορεί να έχει η

¹⁴ Νικοδήμου του Αγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1961, σ. 201.

¹⁵ Κοσμά του Αιτωλού, *Διδαχές και βιογραφία*, επιμ: Ι. Μενούνος, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 51.

¹⁶ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 111

¹⁷ Νικοδήμου του Αγιορείτου, *ό.π.*, σ. 201

ανεπιτήδευτη διατύπωση του πάθους»¹⁸ Κήρυττε την αρετή, την αγάπη και τις καλές πράξεις. Ασκούσε έλεγχο στην κακή χρήση του πλούτου. Εξαιρετικά σημαντικό είναι ότι στα κηρύγματά του επέμενε συνεχώς στην ελληνική παιδεία. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός πίστεψε ότι μπορεί να ασκήσει βαρύνουσα επιρροή στον απλό λαό, κάτι που κατάφερε στο μέγιστο βαθμό: «Μα εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι πως επίστεψε ότι μπορούσε να ενεργήσει άμεσα επάνω στις λαϊκές μάζες και ότι το επέτυχε»¹⁹. Είκοσι χρόνια μετά το θάνατο του, ήδη η ζωή του είχε περάσει στο «Νέον Μαρτυρολόγιον».

Σύμφωνα με το Νικόδημο τον Αγιορείτη, ο Κοσμάς έκανε την πρώτη του περιοδεία στη σημερινή ηπειρωτική Ελλάδα κι έφτασε ως το Μεσολόγγι. Στα τέλη του 1774 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη για να πάρει νέα άδεια από τον Πατριάρχη Σωφρόνιο το Β΄ για τη νέα του περιοδεία στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και τα νησιά του Αιγαίου.

Οι απόψεις των μελετητών δίστανται για το αν οι περιοδείες του Κοσμά ήταν τρεις ή τέσσερις. Είναι πάντως γεγονός ότι πέρασε από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, ρίχνοντας το βάρος των προσπαθειών του κυρίως στη βόρεια και νότια Ήπειρο. Άλλωστε σε αυτή την περιοχή οι εθελοντικοί εξισλαμισμοί είχαν πάρει τις μεγαλύτερες διαστάσεις. Πέθανε στις 24 Αυγούστου 1779.

Όπως γίνεται αντιληπτό οι Εβραίοι είχαν κόστος εφόσον κήρυττε την αργία της Κυριακής κι έτσι το παζάρι της Κυριακής μεταφέρθηκε το Σάββατο. Δωροδόκησαν λοιπόν τον Κούρτ πασά του Μπερατιού κι αυτός διέταξε τη θανατική ποινή του. Δε διατυπώθηκε καμία κατηγορία εναντίον του: «όπως φαίνεται, δεν έγινε καμία δίκη και καταδίκη, δεν διατυπώθηκε καμία γραπτή ή έστω προφορική κατηγορία.»²⁰

Στο έργο του Κοσμά του Αιτωλού εκτός από τις διδαχές του συμπεριλαμβάνεται και η ίδρυση δέκα σχολείων «ελληνικών» και διακοσίων για «κοινά γράμματα», όπως ο ίδιος αναφέρει σε επιστολή του το 1779 προς τον αδελφό του Χρυσάνθο: «Εκατάστησε σχολεία πανταχού δια μέσου της διδασκαλίας του, τόσον ελληνικά, όσον και κοινά, τόσον εις τας χώρας, όσον και εις τα χωρία, δια να πηγαίνουν εις αυτά τα παιδιά, και να μανθάνουν δωρεάν τα ιερά γράμματα...»²¹

Παρατηρήθηκαν βέβαια κι αντιδράσεις. Οι Εβραίοι ζημιώθηκαν εξαιρετικά από τη μεταφορά του παζαριού από την Κυριακή στο Σάββατο. Ακόμη, η

¹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 2000, σελ. 170

¹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ.171.

²⁰ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 243.

²¹ Νικοδήμου του Αγιορείτου, *ό.π.*, σ. 203

διδασκαλία του ίσως να δυσαρεστούσε τους ισχυρούς της εποχής εφόσον κήρυττε ότι καθετί που αποκτήθηκε άδικα έπρεπε να επιστρέψει στον προκάτοχό του. Πάντως, ο λαός καθώς και πολλοί Οθωμανοί τον υποστήριζαν. Ακόμη και ξένοι περιηγητές σημείωσαν την ανταπόκριση του κηρύγματός του.

Φραγκίσκος Σκούφος:

Ο Φραγκίσκος Σκούφος έζησε από το 1644 έως το 1697. Ήταν υιός του Κωνσταντίνου Σκούφου και της Αικατερίνης Γρυπάρη. Ο Φραγκίσκος υπήρξε θεολόγος, ελληνιστής, καθηγητής, μέλος του καθολικού κλήρου κι ελληνόφωνος συγγραφέας ανάμεσα στους πιο επιφανείς του 17^{ου} αιώνα. Γεννήθηκε στην Κρήτη όμως έζησε και μεγάλωσε στην Ιταλία, από τότε που ήταν ενός έτους. Ο Σκούφος αποτελεί μία απόδειξη για τη βαθμιαία πνευματική άνοδο των απόδημων ελληνόφωνων στη Δύση.

Συνέγραψε σημαντικά έργα όπως το «Τέχνη Ρητορικής», το 1681, το οποίο περιέχει 152 γράμματα σε δημώδη ελληνική γλώσσα. Έγραψε ακόμη το «Γραμματοφόρο», καθώς και μία σύντομη έκθεση με τίτλο «Περί συνθέσεως των επιστολών».

Το 1657, δηλαδή σε ηλικία δεκατριών ετών, πήγε στο ελληνικό κολλέγιο «Άγιος Αθανάσιος» στη Ρώμη. Το κολλέγιο άνηκε στους Ιησουίτες. Όπως φαίνεται, η απόφασή του υποστηριζόταν από την οικογένεια της μητέρας του, της οποίας ορισμένα μέλη άνηκαν στην καθολική Εκκλησία.

Ο Φραγκίσκος Σκούφος γνώριζε πολύ καλά τα αρχαία Ελληνικά, τα Λατινικά και τα Ιταλικά. Είχε ακόμη εξαιρετική μόρφωση στη θεολογία, τη φιλοσοφία και τη ρητορική: «Durant ses neuf années de scolarité (1657-1666), Scouphos, élevé appliqué et brillant, put acquérir une connaissance solide des langues grécque ancienne, latine et italienne, se former a la théologie et a la philosophie et s' exèrcer en outre à l' art oratoire»²² Από νωρίς επέδειξε ταλέντο στη λογοτεχνία, όπως μαρτυρούν μερικά έργα του, τα οποία προφανώς γράφτηκαν κατά την περίοδο της πρώτης του διαμονής στη Ρώμη.

Το 1666 ο Σκούφος ολοκλήρωσε με επιτυχία το διδακτορικό του στη φιλοσοφία και τη θεολογία. Την ίδια χρονιά χειροτονήθηκε ιερέας και πήγε στη

---

²² François Scouphos, *Ο Γραμματοφόρος (Le Courrier)*, επιμ: Μανούσος Μανούσακας, εκδόσεις Académie D' Athènes, Αθήνα 1998, σελ. 24

Βενετία. Εκεί έμεινε έως το 1672. Στη Βενετία υπήρχε τότε μία πολύ σημαντική ορθόδοξη κοινότητα. Ο ορθόδοξος επίσκοπος της Βενετίας διατηρούσε συνετή συμπεριφορά με τους ενωτικούς, δηλαδή καλές σχέσεις, χωρίς εντάσεις. Όμως πιεσμένος από την κοινότητα αρνήθηκε να του προσφέρει οποιαδήποτε δυνατότητα πρόσβασης στις διοικητικές λειτουργίες. Απ' ό,τι φαίνεται ο Σκούφος ήθελε περισσότερο να ασχοληθεί με το σχολείο της κοινότητας.

Επέστρεψε στη Ρώμη το 1672, όπου κι έμεινε έως το 1678 σαν ιερέας και συγγραφέας στην υπηρεσία του καθολικού δόγματος. Επίσης, κατείχε μία πολύ σημαντική θέση στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Από το 1678 έως το 1697 πήγε στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Εκεί ασχολήθηκε με τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων στο καθολικό δόγμα. Ο Φραγκίσκος Σκούφος ήταν αφοσιωμένος στη δυτική προπαγάνδα και διδασκαλία. Το 1697 βρίσκεται στη Ζάκυνθο άρρωστος. Πέθανε στις 14 Ιουνίου. Πριν το θάνατό του ζήτησε να ταφεί στον καθολικό ναό του Αγίου Φραγκίσκου στη Ζάκυνθο.

Ο Σκούφος έγραψε, μεταξύ άλλων, το «Τέχνη Ρητορικής» στην κοινή δημώδη γλώσσα. Έχει σα στόχο την εκκλησιαστική ρητορεία και γι' αυτό τα παραδείγματά του είναι θρησκευτικά. Αυτό καθιστά το έργο του, όχι μόνο διδακτικό αλλά και ψυχωφελές. Το γεγονός αυτό εξηγεί και τη χρήση της κοινής γλώσσας: «Ο διπλός αυτός σκοπός θα μπορούσε να αρκέσει για να εξηγήσει και τη χρήση της σύνταξη ενός τέτοιου έργου σε λαϊκή γλώσσα.»²³ Στο έργο του «Ο Γραμματοφόρος» συγκέντρωσε 152 επιστολές, ανθολογημένες από τον ίδιο. Τρίτο του έργο είναι και το «Περί συνθέσεως των επιστολών». Όπως φαίνεται ο διαπρεπής αυτός λόγιος επιθυμούσε με τα έργα του αυτά να κλείσει τον κύκλο της διδασκαλίας του σχετικά με τη ρητορική και την επιστολογραφία, αντικείμενα που είχαν κεντρική θέση στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των Ιησουϊτών και που ήταν άμεσα επηρεασμένα από την αισθητική της Αντιμεταρρύθμισης.

Αργύρης Φιλιππίδης:

Η οικογένειά του ανήκε στο στρώμα των πλούσιων γαιοκτημόνων του Πηλίου. Η γέννησή του μπορεί να προσδιοριστεί μετά το 1758, χρονιά που γεννήθηκε ο μεγαλύτερος αδελφός του, Δανιήλ Φιλιππίδης. Μαθαίνει τα πρώτα του γράμματα στις Μηλιές και συνεχίζει τις σπουδές του τη φημισμένη σχολή της Ζαγοράς.

---

²³ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ.125

Επιστρέφει στις Μηλιές, παντρεύεται και αναδεικνύεται δημογέροντας. «Είναι ένας άνθρωπος», όπως σημειώνει ο Ασδραχάς, «που χειρίζεται το χρήμα, εκμισθώνει τους φόρους, εμπορεύεται, διακατέχεται από ορισμένη ιδεολογία που συνοψίζεται στην κατάφαση απέναντι στο αγροτικό ιδεώδες»²⁴. Κάποια στιγμή, πριν το 1815, συγκρούεται με άλλους τοπικούς άρχοντες, με αφορμή, μάλλον, την ενοικίαση φόρων. Εγκαταλείπει για ένα διάστημα τη γενέτειρά του και ταξιδεύει στις γύρω περιοχές. Προϊόν της περιπλάνησής του είναι η «Μερική Γεωγραφία», η οποία, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, ολοκληρώθηκε το 1815.

---

²⁴ Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, μερική γεωγραφία- βιβλίον ηθικόν, επιμ: Θεοδόση Σπεράντσα- Φ. Βιτάλη, Αθήνα, 1978, σ. 184

ΚΕΦ. Γ΄ : Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Το κήρυγμα κάνει ιδιαίτερες αναφορές στην παιδική ηλικία, η οποία αρχίζει να απασχολεί και να γίνεται όλο και περισσότερο αντικείμενο πραγμάτευσης. Οι κοινωνίες όλο και περισσότερο ενδιαφέρονται για την παιδικότητα, κάτι που αντικατοπτρίζεται και στο εκκλησιαστικό κήρυγμα της εποχής. Γιατί όμως αναπτύσσεται το αίσθημα της παιδικής ηλικίας; Γιατί παρατηρούμε ότι όσο πορευόμαστε προς τη σύγχρονη εποχή, όλο και περισσότερο το παιδί, ως ιδιαίτερη κατηγορία απασχολεί τις κοινωνίες;

Στη μεσαιωνική κοινωνία το αίσθημα της παιδικής ηλικίας δεν υπήρχε, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα παιδιά παραμελούνταν. Το αίσθημα της παιδικής ηλικίας δεν αντιπροσωπεύει τη στοργή προς τα παιδιά, αλλά καταδεικνύει τη συναίσθηση της παιδικής ιδιαιτερότητας, που διακρίνει το παιδί από τον ενήλικα. Αυτή η συναίσθηση απουσίαζε από τη Μεσαιωνική κοινωνία. Κατά το Μεσαίωνα η παιδική ηλικία δεν έχει θέση. Τα παιδιά δεν παρουσιάζονται παρά σαν μικροί ενήλικες. Σε αυτή την εποχή, το παιδί μόλις αποκτούσε τη δυνατότητα να ανταπεξέλθει στις σωματικές του ανάγκες, εισέρχονταν στον κόσμο των ενηλίκων. Εκεί μάθαινε ό,τι χρειαζόταν να ξέρει.

Παράλληλα, έως το 16^ο αιώνα ο θάνατος των παιδιών ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος, τόσο μάλιστα που ακόμη και οι γονείς αποδέχονταν πολύ εύκολα ένα τέτοιο γεγονός: «...οι άνθρωποι δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους να δεθεί πολύ με κάτι που εθεωρείτο σαν πιθανή απώλεια»²⁵. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν αναλογιστούμε τις δημογραφικές συνθήκες της εποχής, δηλαδή την τεράστια παιδική θνησιμότητα.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται μία σημαντική αλλαγή. Η αλλαγή αυτή δεν ήταν παρά το σχολείο που έγινε μέσο εκπαίδευσης. Το σχολείο αποτέλεσε ένα μέσο απομόνωσης, διαχωρισμού των παιδιών από τον κόσμο των ενηλίκων: «Παρά τις πολλαπλές αντιδράσεις και τις καθυστερήσεις, χώρισαν το παιδί από τους ενήλικες και το κράτησαν σε απόσταση, σε ένα είδος καραντίνας, πριν το

---

²⁵ Φίλιπ Αριές, «Αιώνες παιδικής ηλικίας», εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1990, σ. 76

αφήσουν να βγει στον κόσμο. Η καραντίνα αυτή δεν είναι άλλη από το σχολείο, από το κολλέγιο».²⁶

Η απομόνωση των παιδιών ερμηνεύεται και ως μία όψη της ηθικής που επέβαλε η καθολική Εκκλησία ή οι διαμαρτυρόμενοι μεταρρυθμιστές. Πάντα βέβαια υπήρχε η συναίνεση της οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι πλέον η οικογένεια χαρακτηρίζεται από τη στοργή που δείχνει στα παιδιά. Στοργή που εκφράζεται με την ευκαιρία που δίνει στα παιδιά να μορφωθούν. Η οικογένεια δηλαδή ενδιαφέρεται όλο και περισσότερο για τα παιδιά.

Από το 13^ο έως το 17^ο αιώνα τα αισθήματα απέναντι στα παιδιά αλλάζουν. Παρατηρείται μία νέα ευαισθησία, αν και η δημογραφική κατάσταση δεν αλλάζει, δηλαδή η νηπιακή και παιδική θνησιμότητα παραμένει τεράστια. Η παιδική θνησιμότητα θα μειωθεί μόνο έναν αιώνα μετά από το ξεκίνημα της ευαισθητοποίησης για την παιδική ηλικία.

Έως το 13^ο αιώνα τα παιδιά ντυνόταν σχεδόν από τη βρεφική τους ηλικία με τα ρούχα των ενηλίκων της κοινωνικής τους τάξης. Από το 17^ο αιώνα παρατηρείται ότι ο τρόπος ένδυσης των παιδιών υψηλής καταγωγής άλλαξε: «Το 17^ο αιώνα, όμως, το παιδί υψηλής καταγωγής, ευγενικής ή αστικής, δεν ντυνόταν πια σαν τους μεγάλους. Αυτό είναι το ουσιαστικό γεγονός: από 'δω και πέρα, υπάρχει μια ενδυμασία αποκλειστικά για την ηλικία του που θα το διαχωρίζει από τους μεγάλους.»²⁷ Είναι εμφανές το τι εκπροσωπεί η παιδική ενδυμασία. Αποτελεί μία σαφή ένδειξη για την κατανόηση της διαφορετικότητας του παιδιού και την ανάγκη σεβασμού και διαφύλαξης αυτής της διαφορετικότητας.

Σε ό,τι αφορά τις περιοχές της οθωμανικής κυριαρχίας, το ένδυμα υπήρξε καθοριστικής σημασίας: «Στα πλαίσια αυτά η λειτουργία του ενδύματος υπήρξε καθοριστική για τις διαδικασίες ένταξης (μέσα από μία έντονη εθιμική πλαισίωση) του νέου μέλους στο ισχύον οικονομικό-κοινωνικό σύστημα και στις διαφοροποιήσεις που απορρέουν από αυτό»²⁸. Για τα βρέφη συχνά τα ενδύματα ταυτιζόταν με τα κλινοσκεπάσματα. Μέχρι την παιδική ηλικία και τα δύο φύλα φορούσαν ένα είδος φουστανιού.

---

²⁶ Φιλίπ Αριές, *ό.π.*, σ.18

²⁷ Φιλίπ Αριές, *ό.π.*, σ. 92

²⁸ Κωνσταντίνα Μπάδα, «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.

Για την παιδική ηλικία οι ενδυματολογικοί κώδικες διαφοροποιούνταν ανάμεσα στις αγροτικές και τις αστικές κοινότητες. Στην περίπτωση, όμως, που η ανάληψη ενεργών κοινωνικών ρόλων γινόταν σε πολύ μικρή ηλικία, όπως συνέβαινε συχνά με το γάμο, υπήρχε εμφανής ενδυματολογική αλλαγή. Το ζευγάρι που παντρευόταν φορούσε την παραδοσιακή ενδυμασία των ενηλίκων. Αυτό σημαίνει ότι η φυσική ηλικία δεν είχε τη βαρύνουσα σημασία της κοινωνικής.

Την εξέλιξη του αισθήματος της παιδικής ηλικίας δείχνει εμφανώς και ο τρόπος παιχνιδιού των παιδιών. Από το Μεσαίωνα έως το 18^ο αιώνα τα μωρά έπαιζαν με κουδουνίστρες κι αλογάκια. Από πολύ νωρίς εισαγόταν η μουσική στο παιχνίδι τους. Οι ευγενείς και η βασιλική οικογένεια μεγάλωναν τα παιδιά τους αφήνοντάς τα να συμμετέχουν στις γιορτές και τα έθιμα ως ενεργά μέλη τους. Τα παιδιά μάθαιναν από νωρίς να χορεύουν και παρακολουθούσαν φαρσοκωμωδίες.

Από την πλειοψηφία τα παιχνίδια ήταν στο σύνολό τους αποδεκτά. Υπήρχαν όμως και κάποιοι ηθικολόγοι που τα καταδίκαιζαν όλα χωρίς διάκριση. Το 17^ο -18^ο αιώνα δημιουργήθηκε σταδιακά μία νέα αντιμετώπιση του παιχνιδιού. Αυτό σημαίνει ένα ενδιαφέρον για τη διάπλαση του παιδιού, ενδιαφέρον που δεν υπήρχε στο παρελθόν. Σημειώνεται δηλαδή μία μέριμνα για τη δημιουργία της ηθικοποίησης των παιδιών με την απαγόρευση παιχνιδιών, τα οποία από τότε και στο εξής θα θεωρούνται άσεμνα, ενώ συστήνονταν άλλα παιχνίδια ως ηθικά.

Παράδειγμα αποτελούν τα τυχερά παιχνίδια, με τα οποία έπαιζαν και τα παιδιά και θεωρούνταν απολύτως θεμιτά, χωρίς να υπάρχει καμία επίκριση γι' αυτά. Από το 17^ο αιώνα η στάση απέναντι στα τυχερά παιχνίδια θα αλλάξει ριζικά: «...εξαπλώνεται το αίσθημα ότι τα τυχερά παιχνίδια αποτελούν ένα επικίνδυνο πάθος, ένα σοβαρό ελάττωμα»²⁹.

Η άκρως επικριτική στάση της Εκκλησίας μεταβλήθηκε το 17^ο αιώνα, κυρίως λόγω της επίδρασης των Ιησουϊτών. Οι ανθρωπιστές της Αναγέννησης στη Δύση, αντιδρώντας στο σχολαστικισμό, ήδη είχαν αναγνωρίσει την εκπαιδευτική αξία του παιχνιδιού. Οι Ιησουϊτες, όμως, ήταν αυτοί που επέβαλαν μία ελαστικότερη άποψη για τα παιχνίδια. Διαπίστωσαν ότι ήταν αδύνατο να τα περιορίσουν κι έτσι τα ενέταξαν στο πρόγραμμά τους, με την προϋπόθεση να τα ελέγχουν. Τα παιχνίδια έτσι άρχισαν να θεωρούνται ισάξια με τις σπουδές: «Αυτή η ρητά επικριτική στάση μεταβλήθηκε, εντούτοις, τον 17^ο αιώνα, και κυρίως κάτω από την επίδραση των

---

²⁹ Φίλιπ Αριέζ ό.π., σ.137

Ιησουϊτών. Οι ανθρωπιστές της Αναγέννησης, μέσα από την αντίδρασή τους στο σχολαστικισμό, είχαν επισημάνει τις εκπαιδευτικές δυνατότητες του παιχνιδιού. Αλλά αυτοί οι οποίοι επέβαλαν σταδιακά μία ελαστικότερη άποψη για τα παιχνίδια στους υγιώς σκεπτόμενους και τις Αρχές, υπήρξαν οι Ιησουϊτες. Αντιλήφθηκαν από την αρχή ότι δεν ήταν δυνατό, ούτε ευκαίριο, να τα καταργήσουν εντελώς ή έστω να τα περιορίσουν σε μία κατάσταση ανοχής, προσωρινή και υποτιμητική. Προσπάθησαν, αντίθετα, να τα αφομοιώσουν, να τα εντάξουν επίσημα στο πρόγραμμα και τους κανονισμούς τους, με την προϋπόθεση βέβαια να τα επιλέξουν, να τα προσαρμόσουν και να τα ελέγξουν. Μ' αυτή τη νέα μορφή οι ψυχαγωγίες που κρίθηκαν ευεργετικές έγιναν επίσημα αποδεκτές, αξιόσυστατες και θεωρήθηκαν στο εξής σαν εκπαιδευτικά μέσα της ίδιας αξίας με τις σπουδές»³⁰.

Ακόμη, οι γιατροί το 18^ο αιώνα μιλούσαν για τη σημασία της άθλησης, την οποία προσέφεραν τα αθλητικά παιχνίδια. Στα τέλη του ίδιου αιώνα έγινε αντιληπτό ότι τα παιχνίδια αυτά μπορούσαν να προετοιμάσουν τους νέους για τον πόλεμο. Έγινε λοιπόν κατανοητό ότι η σωματική αγωγή μπορούσε να προσφέρει στη στρατιωτική εκπαίδευση.

Τα διάφορα παιχνίδια πέρασαν από τους ευγενείς στους αστούς, έπειτα στους χωρικούς και τελικά στα παιδιά. Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τα παραμύθια, τα οποία το Μεσαίωνα τα άκουγαν όλοι. Σταδιακά εγκαταλείφθηκαν από τα άτομα της αριστοκρατίας, στη συνέχεια από τους αστούς και παρέμειναν για τα παιδιά και τους ανθρώπους της υπαίθρου. Έπειτα, τα εγκατέλειψαν και οι χωρικοί κι έτσι τα παιδιά έμειναν το αποκλειστικό τους κοινό.

Η εξέλιξη του αισθήματος της παιδικής ηλικίας γίνεται εμφανής και σε ένα ακόμη σημείο. Έως το 16^ο-17^ο αιώνα οι ενήλικες μιλούσαν μπροστά τα παιδιά για ερωτικά πράγματα χωρίς αυτό να θεωρείται σκανδαλώδες, αλλά εντελώς φυσιολογικό. Κάτι που καταδεικνύει την απόλυτη απουσία διαχωρισμού του κόσμου των ενηλίκων από των παιδιών.

Από το 16^ο αιώνα η κατάσταση αρχίζει να αλλάζει. Παρουσιάστηκαν παιδαγωγοί, οι οποίοι επέβαλαν τους ενδοιασμούς τους. Ταυτόχρονα γενικεύθηκε και η έννοια του παιδικού βιβλίου. Οι παιδαγωγοί αυτοί δε δέχονταν για τα παιδιά βιβλία αμφίβολης ηθικής, που θα μπορούσαν να βλάψουν την παιδική αθωότητα. Αυτή είναι η στιγμή που πραγματικά μπορούμε να μιλήσουμε για την έναρξη του σεβασμού

³⁰ Φιλίπ Αριές ό.π., σ. 143

αλλά και της περιχαράκωσης σε αυστηρότερο πλαίσιο της παιδικής ηλικίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό σταθμό. Είναι η στιγμή από την οποία μπορούμε πραγματικά να καθορίσουμε τη γέννηση του σεβασμού της παιδικής ηλικίας.»³¹ Επιβλήθηκε, σε αυτή την εποχή, μία πολύ σημαντική έννοια: η έννοια της παιδικής αθωότητας.

Η αδυναμία της παιδικής ηλικίας συσχετίζεται με την αθωότητά της, η οποία παραπέμπει στη θεία αγνότητα. Τοποθετείται έτσι η εκπαίδευση που βασίζεται στην πειθαρχία, στην πρώτη σειρά των υποχρεώσεων. Αυτός είναι κι ο λόγος που αυτή την εποχή πολλαπλασιάζονται τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα σχολικά ήθη, βασισμένα στην πειθαρχία, έχουν σαν πρώτο στόχο την διατήρηση της παιδικής αθωότητας: «Η έννοια της παιδικής αθωότητας καταλήγει, λοιπόν, σε μία διπλή ηθική στάση απέναντι στο παιδί: προσπαθούν να το προφυλάξουν από τη βρώμικη πλευρά της ζωής, ιδιαίτερα από την ανεκτή, αν όχι αποδεκτή, σεξουαλικότητα των ενηλίκων και, παράλληλα, να το βοηθήσουν, καλλιεργώντας τον χαρακτήρα και τη λογική του.»³²

Υπάρχει από την άλλη μία αξιοσημείωτη αντίφαση. Ενώ προσπαθούν να διατηρήσουν στα παιδιά την αθωότητα και την παιδικότητά, τους συμπεριφέρονται σαν ενήλικες. Αντίφαση, όμως, που δεν υφίσταται την εποχή εκείνη, εφόσον το αίσθημα της παιδικής ηλικίας χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι η αθωότητα πρέπει να διαφυλαχτεί και η άγνοια ή η αδυναμία να εκλογικευθούν.

Από το 18^ο αιώνα αρχίζει να ενδιαφέρει και η σωματική υγεία και υγιεινή. Οι ηθικολόγοι, όμως, τόνιζαν την προσοχή για το σώμα, μόνο στα άρρωστα παιδιά κι όχι στα υγιή, γιατί κάτι τέτοιο οδηγούσε σε πολλαπλά ελαττώματα.

Η ανάπτυξη του αισθήματος της παιδικής ηλικίας συνδέεται άμεσα και με την εξέλιξη του σχολικού θεσμού. Τότε καθιερώθηκε και ο διαχωρισμός των μαθητών ανάλογα με τις ηλικίες. Το 13^ο αιώνα τα κολλέγια ήταν άσυλα, δωρεές για τους φτωχούς σπουδαστές. Τότε δεν υπήρχε σε αυτά διδασκαλία. Από το 15^ο αιώνα, τα κολλέγια μετατράπηκαν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η διδασκαλία γινόταν επί τόπου και υπήρχε σε αυτά αυστηρό ιεραρχικό καθεστώς. Τα κολλέγια αυτά έγιναν το πρότυπο για τους μεγάλους σχολικούς θεσμούς του 15^{ου} και 17^{ου} αιώνα, δηλαδή των κολεγίων των Ιησουϊτών, των Δογματικών και των Ορατοριανών. Το μεσαιωνικό

---

³¹ Φίλιπ Αριές, *ό.π.*, σ.172

³² Φίλιπ Αριές, *ό.π.*, σ. 185

σχολείο μέσα από μία πορεία βασισμένη στην πειθαρχία θα οδηγηθεί στην αίθουσα διδασκαλίας, το σύγχρονο κολλέγιο, θεσμός διδασκαλίας κι επιτήρησης της νεολαίας.

Παράλληλα, από τα τέλη του Μεσαίωνα οι μαθητές οργανώνονται κάτω από μία αυστηρή ιεραρχία, κάτι που δεν υπήρχε νωρίτερα. Από τότε αρχίζει να υφίσταται και ο σαφής ρόλος του δασκάλου για διαπαιδαγώγηση και διάπλαση του χαρακτήρα, πέρα από τη μόρφωση. Συγκεκριμένα σημειώνεται: «Δύο νέες ιδέες εμφανίσθηκαν ταυτόχρονα: η έννοια της αδυναμίας των παιδιών και το αίσθημα της ηθικής ευθύνης των δασκάλων. Το πειθαρχικό σύστημα που συνεπάγονταν δε θα μπορούσε να γεννηθεί μέσα στο παλαιό, μεσαιωνικό σχολείο, στο οποίο ο δάσκαλος δεν ενδιαφερόταν για τη συμπεριφορά των μαθητών του εκτός μαθήματος.»³³

Από το 14^ο έως το 17^ο αιώνα γενικεύθηκαν και οι σωματικές ποινές. Όμως, η διάθεση για ταπείνωση των παιδιών άρχισε να μειώνεται το 18^ο αιώνα. Ο ταπεινωτικός χαρακτήρας της σωματικής ποινής δέχθηκε πολλές επικρίσεις και δε θεωρούνταν πια αρμόζουσα στην αδυναμία των παιδιών. Εμφανίστηκε πια η ιδέα ότι η παιδική ηλικία δεν αξίζει την ταπείνωση.

Η διάδοση των σωματικών ποινών στους μαθητές μαρτυρείται και στα «Απομνημονεύματα» του Παναγή Σκουζέ: «Επαρομοίως θέλω διηγηθώ και των δασκάλων την παιδεία. Άμα ήθελεν παρησιαστεί το παιδί εις το σχολείον και ήτον περασμένος ο καιρός, η πρόχειρος παιδεία ήτον του διαδασκάλου του αγριοκαλόγηρου. Είχεν βούρδουλαν λεγόμενος βούνευρον. Ανοίγοντας το ένα χέρι και το άλλο, να τον δίδει από μίαν εις το χέρι και αν τον βάζει όρθιον να σταθεί ολίγον με το ένα ποδάρι να κλονίζεται».³⁴ Παρακάτω σημειώνει: «Από τα 1783 έως τα 1786 εστάθηκα εις τρία σκολεία και εμάθαινα τα τζοινά γράμματα χρόνους τρεις κι εδοκίμασα όλα τα βασανιστήρια των τότε αγρίων δασκάλων»³⁵

Το 18^ο αιώνα, μαζί με την άνοδο του ατομικισμού παρατηρείται και η απομόνωση της οικογένειας από την κοινωνία. Αρχίζει πλέον να απασχολεί το μέλλον και η ανατροφή των παιδιών. Η οικογένεια μεριμνά πια, όχι μόνο για το πρωτότοκο, αλλά για όλα τα παιδιά της. Πλέον, οι γονείς αρχίζουν να γίνονται τρυφεροί και τα παιδιά τους είναι γι' αυτούς αναντικατάστατα.

Την ίδια εποχή σημειώνεται και μία αξιοσημείωτη αλλαγή σε ό,τι αφορά την ένταξη των παιδιών στην εργασιακή ζωή. Από το 14^ο αιώνα έως το 18^ο, τα

³³ Φίλιπ Αριέξ, *ό.π.*, σ 236

³⁴ Παναγής Σκουζές, *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκλή στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα 1772-1796*, *ε.π.μ.* Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος, Κέδρος 1975, σ. 91

³⁵ Παναγής Σκουζές, *ό.π.*, σ. 112

παιδιά 11 έως 13 ετών προσλαμβάνονταν από έναν τεχνίτη που τους παρείχε στέγη και τροφή και τους μάθαινε μία τέχνη. Οι μαθητευόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν εργασία. Με αυτό τον τρόπο το παιδί εγκατέλειπε την οικογένειά του και εισερχόταν στην οικογένεια του εργοδότη του. Το παιδί μάθαινε τη ζωή και την τέχνη έξω από την οικογένειά του.

Από το 18^ο αιώνα παρατηρείται ότι αρχίζουν να υπάρχουν κανόνες που υποχρεώνουν τον εργοδότη να μεταχειρίζεται με ήρεμο τρόπο τον μαθητευόμενο. Ακόμη, καταγράφονται περιπτώσεις στις οποίες το παιδί συνεχίζει να είναι εγκατεστημένο στην οικογένειά του, που συνεχίζει να το φροντίζει: «...κατά τον 18^ο αι., παρατηρούμε την εμφάνιση ρητρών που υποχρεώνουν το αφεντικό να μεταχειρίζεται ήπια τον μαθητευόμενο, ενώ συγχρόνως συναντώνται περιπτώσεις, όπου ο μαθητευόμενος είναι εγκατεστημένος στην οικογένειά του, που τον φροντίζει και τον ντύνει.»³⁶

Η ανάπτυξη της ευαισθησίας για την παιδική ηλικία έφερε πολλαπλές ακόμη αλλαγές. Γράφτηκαν και δημοσιεύτηκαν τα πρώτα εγχειρίδια κανόνων συμπεριφοράς για τη διδασχία των παιδιών. Ήδη το έτος 1530 ο Έρασμος από το Ρότερνταμ δημοσίευσε το «De civilitate morum periliium» («Για την κοσμιότητα στα ήθη των αγοριών»). Επεξεργαζόταν ένα θέμα πολυσυζητημένο στην εποχή του, εφόσον αμέσως γνώρισε εξαιρετική διάδοση. Έως το θάνατο του Έρασμου επανεκδόθηκε τουλάχιστον τριάντα φορές. Συνολικά πιστοποιούνται 130 εκδόσεις, οι δεκατρείς από αυτές το 18^ο αιώνα. Ακολούθησε το κείμενο του Mathurin Cordier, στο οποίο ο συγγραφέας επεξεργάστηκε το κείμενο του Έρασμου καθώς και διδάγματα ενός ακόμη ανθρωπιστή, του Ιωάννη Σουλπίκιου. Από το 16^ο αιώνα ένας συγκεκριμένος τύπος γαλλικών κειμένων πήρε το όνομα «Civillite» ή «Civillite puerile» («Παιδική κοσμιότητα»).

Το κείμενο του Εράσμου ενέχει ιδιαίτερη σημασία, όχι ως μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά ως σύμπτωμα μιας αλλαγής, ως παράδειγμα κοινωνικών διαδικασιών. Το βιβλίο αυτό ασχολήθηκε με τη συμπεριφορά του ανθρώπου στην κοινωνία, κυρίως με την εξωτερική ευπρέπεια του σώματος κι όχι μόνο. Πραγματεύονταν το πώς έπρεπε να είναι τι βλέμμα, η στάση του σώματος, οι χειρονομίες, η ένδυση, η έκφραση του προσώπου. Μαρτυρούνται με τον τρόπο αυτό

---

³⁶ Marcel Couturier, «Η ένταξη των νέων στην ενεργό ζωή στην εθμική Γαλλία, 1368-1789», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ.389.

οι συμπεριφορές της εποχής και οι αλλαγές που σημειώνονται. Παρόμοια εγχειρίδια γράφτηκαν πολυάριθμα και κυκλοφόρησαν ευρέως.

Με παρόμοιο τρόπο αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον για την παιδική ηλικία και στους ελληνόφωνους πληθυσμούς. Τα κείμενα της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας, που εμπεριέχουν την παιδική ηλικία διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: τα κανονιστικά κείμενα, που απευθύνονται κυρίως στους γονείς και λιγότερο στα παιδιά. Τα κείμενα αυτά αποτελούνταν από τα εκκλησιαστικά κείμενα και το κήρυγμα, από τους αστικούς οδηγούς, που γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη από το 18^ο αιώνα κι από τις χρηστοθήθειες, που καθόριζαν τη συμπεριφορά των παιδιών κι άκμασαν σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα.

Από αυτή την περίοδο υπάρχουν τεκμήρια στα οποία η παιδική ηλικία αποτελεί ιδιαίτερη κατηγορία για λόγους διοικητικής κι εκκλησιαστικής οργάνωσης, όπως σε πράξεις βαπτίσεων ή υιοθεσίας. Ακόμη, υπάρχουν έντυπα, όπως αυτοβιογραφίες ή ταξιδιωτική φιλολογία. Έντυπα, στα οποία σκιαγραφείται πολλές φορές κάποιο παιδί.

Οι κατηγορίες αυτές αποτελούν προϊόντα του λόγιου γραπτού λόγου με αποτέλεσμα η ανάγνωση του λαϊκού στοιχείου να γίνεται με εξαιρετική δυσκολία: «Στις τρεις αυτές ενότητες λόγων, οι οποίες αποτελούν προϊόντα του λόγιου γραπτού πολιτισμού (με μόνη εξαίρεση, μερικές φορές, το κήρυγμα και ορισμένες διοικητικές πράξεις, στις οποίες ο προφορικός λόγος διεισδύει στο λόγιο, γραπτό, και όπου μέσα από τα συλλογικά στερεότυπα αναδύονται οι υποκειμενικότητες), η αποκωδικοποίηση του λαϊκού στοιχείου γίνεται δύσκολα, σχεδόν ψηλαφιστά»³⁷.

Η λαογραφία συχνά διασώζει στοιχεία που αποσιωπούνται από την ιστορική μαρτυρία. Βέβαια, η κυρίως ενασχόληση της λαογραφίας με την παιδική ηλικία αφορούσε την αποτύπωση των καταλοίπων των αρχαίων αντιλήψεων για θέματα όπως η γέννηση, η βάπτισμα ή η υιοθεσία. Η βρεφοκεντρική οπτική της λαογραφίας δε σημαίνει και την αυτονόμηση της παιδικής ηλικίας ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας: «Ακόμα και στις περιπτώσεις που η μελέτη είχε ως θεματική και τίτλο τη θέση του παιδιού, οι παραστάσεις γύρω από τη γέννηση και τους πρώτους μήνες από τη ζωή του βρέφους καταλάμβαναν το μεγαλύτερο τμήμα της μελέτης. Δεν νομίζω ότι η βρεφοκεντρική οπτική της Λαογραφίας εκφράζει μια

---

³⁷ Άννα Ματθαίου, «Οι διάρκειες των συμβόλων γύρω από την παιδική ηλικία», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 193

αξιολογική άποψη για τη θέση (και την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας, ως αυτόνομης ηλικιακής και κοινωνικής κατηγορίας στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες)³⁸.

Στον ελλαδικό χώρο, περίπου από το 18^ο αιώνα άρχισε να αναπτύσσεται μία ευαισθησία για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων. Παρατηρούμε έτσι, ότι το 1720 ο Αντώνης Βυζάντιος συνέταξε τον πρώτο οδηγό συμπεριφοράς που μας είναι γνωστός στα ελληνικά, με τίτλο «Χρηστοθήθειες», τίτλος που χρησιμοποιήθηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά για να δηλώσει όλα τα εγχειρίδια αυτού του τύπου.

Η «Χρηστοθήθεια» του Α. Βυζάντιου κυκλοφόρησε χειρόγραφο για αρκετά χρόνια. Εκδόθηκε στη Βενετία το 1780, χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο κι έκανε 32 εκδόσεις ως το 1820 και 5 από το 1830 έως το 1844. Όλες οι εκδόσεις έγιναν στη Βενετία.

Μετά τη συγγραφή και την έκδοση της «Χρηστοθήθειας» ακολούθησαν πολυάριθμοι οδηγοί συμπεριφοράς: «Μπορούμε να μιλήσουμε για πραγματική εκδοτική άνθηση των εντύπων αυτών, η οποία κράτησε όλο το 19^ο αιώνα»³⁹. Τέτοιου είδους εγχειρίδια ήταν η «Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν», του Δημήτριου Δάρβαρη, που εκδόθηκε το 1791, το 1802 και το 1839. Το 1810 εκδόθηκε στη Βενετία η «Χειραγωγία των παιδων, ήτοι πραγματεία Στοιχειώδης περί χρεών του Ανθρώπου», του Διονυσίου Πύρρου, που γνώρισε έντεκα εκδόσεις έως το 1855. Το 1828 ο Ι. Κοκκώνης ξεκίνησε τη σειρά «Παιδική βιβλιοθήκη, Χρηστοθήθειας Μαθήματα». Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι κανόνες της κοινωνικής συμπεριφοράς εμφανίζονται στα περισσότερα σχολικά εγχειρίδια για παιδιά που μαθαίνουν τα πρώτα γράμματα.

Οι χρηστοθήθειες, ως κανονιστικά κείμενα, μαρτυρούν κάποια νέα στοιχεία που πρέπει να αποτυπώνονται στις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής. Ρυθμίζουν τους κανόνες συμπεριφοράς και προσπαθούν να εξασφαλίσουν την ευδαιμονία στην επίγεια ζωή, κάτι που σε προγενέστερες αποχές δεν υπήρχε. Παράλληλα, οι χρηστοθήθειες σχετίζονται και με μία ακόμη νέα νοοτροπία που εμφανίζεται. Το παιδί αρχίζει να παίζει κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνία, έρχεται στο επίκεντρο της προσοχής.

³⁸ Άννα Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 193

³⁹ Έμη Βαϊκούση, *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος}-19^{ος} α.)*, τ. Α', εκδόσεις ΙΑΕΝ, Αθήνα 2003, σ.288

Οι κανόνες συμπεριφοράς στα εγχειρίδια του τύπου της «Χρηστοθήειας» ασχολούνται με τις «λειτουργίες και τις τεχνικές του σώματος».⁴⁰ Οι άνθρωποι από την παιδική τους ηλικία μαθαίνουν να περπατούν, να στέκονται, να ελέγχουν τα συναισθήματά τους, να τρώνε σωστά, να είναι καθαροί.

Μία άλλη κατηγορία κανόνων έχει σαν αντικείμενο τη διάπλαση του χαρακτήρα. Τα ελαττώματα που πρέπει να αποφεύγονται είναι η ακαταστασία, η ασωτία, η λαγνεία, η υποκρισία, η οκνηρία, η ασέβεια. Υπέρτατη αρετή θεωρούνταν η ευταξία και η τήρηση του μέτρου σε όλα. Οι αρετές συχνά εμφανίζονται με τη μορφή καθηκόντων, τα οποία είναι ανάλογα προς την κοινωνική ιεραρχία, δηλαδή υπάρχουν συγκεκριμένες υποχρεώσεις προς τον εαυτό, τους γονείς, τους ηγεμόνες, τους εξουσιαστές κλπ.: «Η έντυπη κωδικοποίηση προτύπων συμπεριφοράς της άρχουσας τάξης, η οποία ασκεί μέσω αυτών τον κοινωνικό της έλεγχο παρέχει στα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα τη δυνατότητα πρόσβασης σε χώρους που ελέγχονται από αυτήν»⁴¹. Οι κανόνες συμπεριφοράς που προτείνονται στις χρηστοθήειες είναι κατασκευασμένοι για να δίνουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε μία ανώτερη κοινωνική βαθμίδα, ενώ αποφεύγονται οι συμπεριφορές που δηλώνουν ανθρώπους της υπαίθρου ή κατώτερης κοινωνικής τάξης.

Όλοι αυτοί οι κανόνες αφορούν στα παιδιά στην ενηλικίωσή τους. Κύριο καθήκον κάθε παιδιού είναι να σέβεται τις κοινωνικές και ηλικιακές ιεραρχίες. Υπάρχει σαφώς η λογική υποταγής στους πιο ηλικιωμένους, όπως και στους ανώτερους φορείς εξουσίας.

Ο εκπολιτισμός αυτός που υποστηρίχθηκε ρητά από τις χρηστοθήειες. Οδήγησε στον περιορισμό των συναισθηματικών εκδηλώσεων και των παρορμήσεων, οι οποίες σταδιακά αρχίζουν να υποχωρούν και στη συνέχεια να εξαφανίζονται εντελώς από τη συλλογική ζωή.

Ο πλήρης έλεγχος των παρορμήσεων και των ενστίκτων είναι ένα σημείο που σαφώς συμφωνεί με την χριστιανική ηθική. Γι' αυτό και οι χρηστοθήειες υποστηρίχθηκαν από την Εκκλησία: «Ο έλεγχος των συγκινήσεων, των παθών, αποτελεί τελικά το πιο σημαντικό σημείο επαφής της χρηστοθήειας με την παραδοσιακή χριστιανική ηθική. Έτσι, παρόλο που οι κανόνες της χρηστοθήειας αφήνουν ένα μικρό περιθώριο εξόδου από τη χριστιανική αυστηρότητα, δεν μοιάζει

---

⁴⁰ Έμη Βαϊκούση, *ό.π.*, σ. 292

⁴¹ Έμη Βαϊκούση, *ό.π.*, σ. 295

καθόλου περίεργη η προώθησή της από την Εκκλησία.»⁴² Πρέπει ακόμη να αναλογιστούμε ότι ο κοινωνικός έλεγχος μέσω της χρηστοθήειας είναι φαινομενικά ελαστικότερος από αυτόν της παραδοσιακής χριστιανικής αγωγής, όμως έχει μεγαλύτερες δυνατότητες επιβολής, εφόσον οι κυρώσεις είναι αμεσότερες. Δεν πρόκειται για την εισδοχή του ατόμου στην κοινωνία του Θεού, αλλά στην κοινωνία των ανθρώπων.

Γίνεται κατανοητό ότι το 17^ο-18^ο αιώνα, η «παιδική ηλικία» έχει πλέον κερδίσει έδαφος. Το ενδιαφέρον για τα παιδιά είναι σαφές κι έκδηλο σε όλη την κοινωνική ζωή. Γίνεται εμφανές και στο εκκλησιαστικό κήρυγμα, το οποίο ασχολείται πλέον ευρέως με την παιδική ηλικία.

---

⁴² Έμη Βαϊκούση, ...ό.π., σελ.297

ΚΕΦ. Δ': Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ

Α. Γέννηση:

Ένα θέμα που συζητείται στα εκκλησιαστικά κηρύγματα και που κρίνεται ως ιδιαίτερα βαρυσήμαντο είναι αυτό της γέννησης των παιδιών. Παρατηρούμε πως ο Κοσμάς ο Αιτωλός τονίζει ότι οι γονείς που δεν έχουν παιδιά και δεν μπορούν να τεκνοποιήσουν, δεν πρέπει να στενοχωριούνται, γιατί αυτό είναι το θέλημα του Θεού. Επιπρόσθετα σημειώνει ότι αυτός δεν είναι λόγος να χωρίζουν τα ανδρόγυνα: «Λοιπόν τώρα δεν έχετε κατάραν όσοι δεν κάνετε παιδιά και μη λυπάσθε αλλά χαίρεσθε, όπου γίνεται το θέλημα του Θεού και όχι το εδικόν σας...»⁴³. Με τον τρόπο αυτό θέλει αφενός να αποτρέψει τους ανθρώπους να πιστεύουν ότι είναι κατάρα η ατεκνία κι αφετέρου να μη χωρίζουν για τέτοιο λόγο, γιατί σε τέτοια περίπτωση η Εκκλησία δε δικαιολογεί χωρισμό.

Οφείλουμε όμως να σταθούμε σε αυτό το σημείο για έναν ακόμη λόγο. Γιατί ο Κοσμάς στέκεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της ατεκνίας τη στιγμή που δεν έχει αναφέρει ούτε το πόσο αρεστές στην Εκκλησία είναι οι γεννήσεις; Μπορούμε από αυτή του στάση να συμπεράνουμε ότι υπήρχε ένα πρόβλημα περιθωριοποίησης των άτεκνων ζευγαριών, που θεωρούνταν «καταραμένα» από την υπόλοιπη κοινότητα. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός επιθυμεί με το κήρυγμά του να δείξει πως η θέση της Εκκλησίας δεν υποστηρίζει την επικριτική στάση απέναντι στα άτεκνα ζευγάρια, γι' αυτό δηλώνει ρητά ότι όπως οι γεννήσεις είναι θέλημα Θεού, έτσι μπορεί να είναι και η ατεκνία.

Παράλληλα, ο Κοσμάς ο Αιτωλός σημειώνει ότι εάν κάποιο ζευγάρι δεν μπορεί να τεκνοποιήσει, μπορεί να υιοθετήσει. Να πάρει δηλαδή ένα φτωχό παιδί και να το μεγαλώσει κι ο Θεός θα τον ανταμείψει γι' αυτή του την πράξη: «Πάλιν οσάν θέλεις να κάμεις/ παιδιά, εύκολον είναι. Επάρε ένα φτωχό παιδί και κάμε το πνευματικό σου παιδί να χაίρεσαι και να ευφραίνεσαι κι εσύ, να χαίρεται και εκείνο»⁴⁴. Στο σημείο αυτό ο κήρυκας προτείνει την υιοθεσία. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή η πράξη θα ήταν όχι μόνο ωφέλιμη για το άτεκνο ζευγάρι και την ψυχή των θετών γονιών, αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία. Πρόκειται για μία πράξη αλληλοβοήθειας. Ακόμη, συμπεραίνουμε ότι προφανώς θα υπήρχε διαδεδομένο το πρόβλημα των ορφανών και φτωχών παιδιών, καθώς και της

⁴³ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 65

⁴⁴ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 95

έλλειψης κάθε είδους πρόνοιας γι' αυτά. Ακόμη, στο σημείο αυτό το θέλημα του Θεού επιδέχεται κάποια επιλογή, δηλαδή μπορεί να είναι θέλημα Θεού η ατεκνία, όπως και η υιοθεσία των φτωχών και ορφανών.

Ο Αργύρης Φιλιππίδης, στο «Βιβλίον Ηθικόν», μιλάει με πολύ επαινετικά λόγια για την παιδοποιία. Τονίζει ότι είναι ευλογημένα τα παιδιά μέσα στο γάμο: «Αυξάνεσθε και πληθύνεσθε λέγει και τώρα ο ίδιος ο Θεός δια του γάμου.»⁴⁵. Ακόμη παρατηρεί ότι λόγω της παιδοποιίας πολλοί θα μπουν στον παράδεισο: «Δια της παιδοποιίας πολλοί εισέρχονται εις την Βασιλείαν μου.»⁴⁶ Είναι σαφές ότι οι γεννήσεις των παιδιών εντός του νομίμου γάμου κρίνονται ιδιαίτερα επαινετικά από το εκκλησιαστικό κήρυγμα.

Όμως, γιατί ο Φιλιππίδης τονίζει ότι πρέπει να είναι εντός του γάμου οι γεννήσεις; Αναρωτιόμαστε λοιπόν μήπως ήταν συχνό φαινόμενο οι γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου. Από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι πραγματικά το ζήτημα αυτό αποτελούσε ένα οξύ πρόβλημα για την κοινωνία της εποχής. Έτσι, στο «Πηδάλιο», συνεταγμένο από το Νικόδημο τον Αγιορείτη και τον Αγάπιο μοναχό, αναφέρεται ακριβώς ποιες είναι οι πνευματικές κυρώσεις της Εκκλησίας σε περίπτωση έκτρωσης, η οποία αποτελούσε μία από τις λιγοστές λύσεις σε περιπτώσεις ανεπιθύμητων κυοφορήσεων εκτός γάμου.: «Τας φθείρούσας τα έμβρυα κατ' επιτήδευσιν και τας διδούσας και τας λαμβανούσας φάρμακα, ώστε αμβλωθίσει και άωρα τα βρέφη εκπεσείν, ημείς μέχρι των έ. ή και τριών ετών το πλείον, οικονομείσθαι ταύτας οριζόμεθα.»⁴⁷

Μία ακόμη λύση, σε περίπτωση ανεπιθύμητης κυοφορήσης, ήταν και η έκθεση των βρεφών στα σκαλιά της εκκλησίας, με σκοπό να βρεθεί κάποιος να μεγαλώσει το παιδί, εφόσον μία ανύπαντρη μητέρα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, αλλά και μεμπτό για την κοινωνία της εποχής, να αναθρέψει μόνη της ένα παιδί. Η λύση όμως αυτή, της έκθεσης των βρεφών, μπορούσε να σημαίνει και το θάνατό τους. Τα «Πηδάλιο» ορίζει σαφώς ότι αυτή η επιλογή της μητέρας κρίνεται ως φόνο, είτε επιζήσει το βρέφος, είτε όχι. Συγκεκριμένα σημειώνεται: «Τας εκτιθεμένας τα οικεία βρέφη προς ταις εισόδοις των Εκκλησιών, ως φονευτριάς ο νόμος κολάζει, καν τινες ανελόμενοι ταύτα περιποιήσωνται»⁴⁸.

⁴⁵ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 237

⁴⁶ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 239

⁴⁷ Νικόδημος ο Αγιορείτης, Πηδάλιον, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1982, σελ.711.

⁴⁸ Νικόδημος ο Αγιορείτης, Πηδάλιον, ό.π., σ. 713.

Οι εκκλησιαστικοί πάντως κανόνες είναι πολύ πιο επεικειές σε περίπτωση θανάτου του βρέφους από ατύχημα. Το «Πηδάλιο» αναφέρει ότι η γυναίκα που, χωρίς να το θέλει, πλάκωσε το βρέφος και το έπνιξε, πρέπει να μετανοήσει, αλλά οι κανόνες είναι πιο ελαστικοί και το σφάλμα συγχωρείται εφόσον δεν επεδίωξε το φόνο: «Η δε τω βρέφει επικοιμωμένη και αποπνίξασα, μετά έτη γ΄ της Κοινωνίας αξιούται, κρεών ρηταίς ημέραις απεχομένη, και τυρού και τα λοιπά εμπόνως επιτελούσα. Και ει μεν εκ ραθυμίας ή ακρασίας των γονέων τούτο συνέβη, φόνω εκουσίω παρείκασται ει δε εξ' επιβουλής του αντικειμένου, συγγνώμης το πράγμα άξιον, πλην και τούτο δείται μετρίων επιτιμίων. Δι' ετέρα γάρ πταίσματα η εγκατάλειψις αυτή γέγονε»⁴⁹.

Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι οι εξώγαμες γεννήσεις, καθόλου σπάνιο φαινόμενο, βάραιναν ιδιαίτερα αρνητικά και την υπόληψη της κοπέλας, ενώ πολύ δύσκολα αναθρέφονταν αυτά τα παιδιά, λόγω της αντικειμενικής δυσκολίας του να συντηρεί ένα παιδί μία ανύπαντρη μητέρα σε εκείνη την εποχή. Γενικά, τα εξώγαμα τέκνα αποτελούν και μία ένδειξη της αναντιστοιχίας ανάμεσα στην ερωτική επιθυμία και στο θεσμικό πλαίσιο της ερωτικής ζωής. Ερωτική επιθυμία όχι πάντοτε αμοιβαία. Συχνά οι ισχυροί του καιρού χρησιμοποιούσαν τη δύναμή τους για την ικανοποίηση των δικών τους επιθυμιών σε βάρος της γυναίκας, που πολλές φορές βρισκόταν μητέρα ενός ανεπιθύμητου παιδιού. Σε τέτοια περίπτωση οι λύσεις ήταν τρεις: αποδοχή και ανατροφή του παιδιού, έκθεση και βρεφοκτονία⁵⁰. Είναι εύκολο λοιπόν να κατανοήσουμε το γιατί ο Φιλιππίδης δίνει μεγάλη σημασία στο ότι τα τέκνα πρέπει να είναι εντός γάμου, καθώς και ποιο ήταν το πρόβλημα της εποχής που τον ωθεί να σταθεί σε αυτό το σημείο. Ακόμη συμπεραίνουμε ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν ήταν σύμφωνη με τις επιταγές της Εκκλησίας, γι' αυτό το κήρυγμα αποτελούσε μία επιτακτική ανάγκη από μέρους της Εκκλησίας.

Τα νόθα παιδιά ήταν συχνά αποτέλεσμα και μία άλλης κυρίαρχης συνήθειας σε ορισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Σε κάποια μέρη προίκα δικαιούνταν μόνο η πρωτότοκη κόρη, κληρονομούσε το όνομα της γιαγιάς και την περιουσία, όπως αντίστοιχα ο πρωτότοκος γιος. Το αποτέλεσμα ήταν οι υστερότοκες κόρες συχνά να μένουν ανύπαντρες. Όλοι γνώριζαν ότι ο προορισμός μίας υστερότοκης ήταν η αγαμία. Μία, λοιπόν, πιο ελεύθερη συμπεριφορά δεν τους

⁴⁹ Νικόδημος Αγιορείτης, *ό.π.*, σ. 712.

⁵⁰ βλ. σχετικά: Ματούλα Τομαρά -Σιδέρη- Νίκος Σιδέρης, «Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αι, η δημογραφική τύχη της νεότητας,» *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2003

στοίχιζε τίποτα σημαντικό. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι όλα σχεδόν τα νόθα παιδιά ανήκαν σε υστερότοκα κορίτσια στις περιοχές που ίσχυε αυτός ο τρόπος μεταβίβασης της κληρονομιάς, όπως στην Κάρπαθο: «Οι υστερότοκες μπορούσαν να διασχίσουν χωρίς ντροπή την πλατεία του χωριού, επειδή όλοι ήξεραν πως ο τελικός προορισμός τους ήταν η αγαμία, αντίθετα με τις πρωτότοκες, τις οποίες μπορούσαν να υποψιαστούν, αφού όλες ήταν υποψήφιες νύφες, πως το έκαναν για να προσελκύσουν την προσοχή. Επιπλέον, οι υστερότοκες αφού έτσι κι αλλιώς ήταν καταδικασμένες, είχαν λιγότερα να χάσουν από μια πιο ελεύθερη συμπεριφορά. Άρα, δεν είναι τυχαίο ότι όλα σχεδόν τα νόθα παιδιά ανήκαν σε υστερότοκα κορίτσια, προχωρημένης σχετικά ηλικίας...»⁵¹

B. Βάπτισμα:

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα, το οποίο πραγματεύονται οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας είναι το βάπτισμα, τονίζοντας τη σημασία τους για τα παιδιά και μάλιστα από τη νηπιακή τους ηλικία.

Κατ' αρχάς ο Κοσμάς ο Αιτωλός μεταφέρει στις διδαχές του τη βαρύνουσα σημασία του βαπτίσματος για τους χριστιανούς. Εφιστά ιδιαίτερα την προσοχή των ακροατών του στο να μην πεθάνει κανένα παιδί αβάπτιστο. Κάτι τέτοιο αποτελεί θανάσιμη αμαρτία εκ μέρους των γονέων, εφόσον σε τέτοια περίπτωση δε θα μπορούσε με κανένα τρόπο να εξασφαλιστεί η σωτηρία του παιδιού. Οι γονείς, όμως, δεν είναι οι μοναδικοί οι οποίοι φέρουν ευθύνη για το βάπτισμα των παιδιών. Οι ιερείς οφείλουν επίσης να δείχνουν μεγάλη προσοχή, ώστε να βαπτίζονται όλα τα παιδιά. Διαφορετικά, θα λογοδοτήσουν στο Θεό, γιατί θα έχουν ευθύνη για κάθε παιδί που έμεινε αβάπτιστο.

Ακόμη, ο Κοσμάς σημειώνει ότι τα αβάπτιστα παιδιά, όπως και τα παιδιά που δεν έχουν βαπτιστεί με σωστό τρόπο, βρίσκονται στην επήρεια του διαβόλου. Κάνει έτσι παραινέσεις για τον ορθότερο τρόπο βαπτίσματος. Συγκεκριμένα σημειώνει: «Ακόμη να προσέχετε να μη σας αποθάνη κανένα παιδίον αβάπτιστον, διότι είναι χειρότερη αμαρτία από εκατόν φονικά και όσον και αν ημπορήτε να βάνετε επιμέλειαν, μάλιστα εσείς, αδελφοί μου ιερείς, να μην αμελήτε εις αυτό το έργον, διατί έχετε να δώσετε απολογία εν ημέρα κρίσεως δια την ψυχήν εκείνου του παιδιού. Και να φτιάσετε κολυμβήθρες μεγάλες, έως όπου να βουτάτε το

---

⁵¹ Bernard Vernier, *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001 σ. 58

παιδίον όλον μέσα, διατί ο Διάβολος παρατηρεί εκεί και δια τούτο μερικά παιδιά δαιμονίζονται και ταράζονται και λέγεται ότι σεληνιάζονται»⁵². Ο Κοσμάς ο Αιτωλός κάνει ακόμη λόγο για το βάπτισμα, σε περίπτωση ανάγκης, με χώμα καθώς και για το αεροβάπτισμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις μπορούν ακόμη και οι γονείς να γίνουν ανάδοχοι και προκειμένου να μην πεθάνει το παιδί αβάπτιστο, υπάρχει η δυνατότητα να τελέσει τη βάπτισμα ο οποιοσδήποτε: «Και αν τύχη και θέλη να αποθάνη το παιδίον και δεν επρόφθασεν ο παπάς να το βαπτίσει, ας το βαπτίση όποιος τύχη, ο πατέρας, η μητέρα, ο αδελφός, ο γείτονας και μάλιστα η μαμή... Μα έτυχεν και δεν έχεις νερό; Πάρε τρεις φούχτες χώμα και χύσε το εις το κεφάλι του... Έτυχε πάλιν και δεν έχεις και χώμα; Βάπτισέ το εις τον αγέρα και ειπέ ομοίως»⁵³.

Παρόμοιες παραινέσεις υπάρχουν και στο «Πηδάλιο»: «Παιδιού αβαπτίστου αποθανόντος τη των οικείων γονέων αμελεία, εις γ' έτη οι γονείς της Κοινωνίας εκβάλλονται, ξηγροφαγούντες εν αυτοίς και γονάτων κλίσει το Θεϊόν εξιλεούμενοι, κλαθυμώ και τη κατά δύναμιν ελεημοσύνη, ποιούντες και καθ' εκάστην μετανοίας μ'»⁵⁴. Ακόμη: «Κατά ανάγκην και Μοναχός και ιδιώτης και ανίερος βαπτίζει παιδίον, ομοίως και Διάκονος»⁵⁵. Το κήρυγμα του Κοσμά του Αιτωλού σχεδόν ταυτίζεται με τους κανόνες του «Πηδαλίου». Αφενός οι γονείς έχουν τεράστια ευθύνη για το βάπτισμα των παιδιών τους. Αφετέρου, σε περίπτωση ανάγκης το βάπτισμα μπορεί να επιτελέσει ο καθένας.

Ο Αργύρης Φιλιππίδης σημειώνει, σε παρόμοιο τόνο με αυτόν του Κοσμά, ότι οι γονείς έχουν χρέος να βαπτίζουν τα παιδιά τους από τη βρεφική ηλικία γιατί εάν τύχει και πεθάνει κάποιο ξαφνικά, οι γονείς θα έχουν μπροστά στο Θεό την ευθύνη για την ψυχή του παιδιού. Συμβουλεύει κι αυτός λοιπόν το βάπτισμα σε πολύ μικρή ηλικία, με σκοπό να οδηγηθούν τα παιδιά στον Παράδεισο, σε περίπτωση ξαφνικού θανάτου. Φαίνεται κι εδώ σαφώς ο φόβος του ξαφνικού και πρόωμου θανάτου, συμβάν συχνότατο για την εποχή, γι' αυτό άλλωστε προτρέπεται το βάπτισμα από την ηλικία των πέντε ή οκτώ ημερών: «Έχετε χρέος, πρώτον οι γονείς των τέκνων να τα βαπτίσετε εις την αγίαν μας Εκκλησίαν, εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος δια να τα αποκαταστήσετε υιούς Θεού και αδελφούς Χριστού και αδελφάς, καθώς ο γλυκύτατος Χριστός και Θεός προστάζει,... Όποταν (ο μη γένοιτο) κανένα βρέφος εξ' απροσεξίας σας και δεν

⁵² Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 72

⁵³ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 111-112

⁵⁴ Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, *ό.π.*, σ. 712

⁵⁵ Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, *ό.π.*, σ. 733

βαπτισθή και λάβη θάνατον αιφνίδιον, δια την ψυχήν του έχετε να δώσετε λόγον τω Θεώ, εσείς οι γονείς δια την αυτού ψυχήν. Και λοιπόν προσοχή. Έως πέντε ή οκτώ ημέρας μετά την γέννησιν αυτού, να το βαπτίζετε»⁵⁶.

Το κήρυγμα και των δύο αυτών εκπροσώπων της Εκκλησίας δίνει βαρύτητα ακριβώς στα ίδια σημεία: επιτακτική δηλώνεται η ανάγκη να βαπτίζονται τα παιδιά από τη βρεφική τους ηλικία και να μην αμελεί κανείς το βάπτισμα των παιδιών του γιατί η Εκκλησία προβλέπει ότι κάτι τέτοιο αποτελεί σοβαρότατη αμαρτία.

Οφείλουμε λοιπόν να σταθούμε σε δύο βασικά σημεία. Πρώτα απ' όλα, οι κήρυκες επιμένουν ιδιαίτερα στο βρεφοβαπτισμό. Κάτι τέτοιο μας οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι της εποχής, είτε αμελούσαν τελείως τη βάπτισμα, είτε βαπτίζονταν σε μεγάλη ηλικία. Κάτι που μπορούμε ακόμη να το υποστηρίξουμε αν αναλογιστούμε ορισμένα σημεία του «Πηδαλίου»: «Ερώτησις: «Εάν τις κατηχούμενος, ων ασθενής, γένηται εκ φρενός, και μη δύναται αυτός ομολογήσαι την πίστιν και παρακαλώσιν οι ίδιοι αυτού, ινα λάβη το άγιον βάπτισμα, έως ζη, οφείλει λαβείν, ή ού;» Απόκρισις: «Οφείλει λαβείν, εάν μη υπό πνεύματος ακαθάρτου πειράζηται»⁵⁷. Παρακάτω αναφέρεται: «Ερώτησις: «Εάν γυνή κατηχούμενη δέδωκε το όνομα αυτής ινα φωτισθή, και περί την ημέραν του βαπτίσματος αυτής γέγονεν αυτή τα κατ' έθος των γυναικείων, οφείλει φωτισθήναι αυτή τη ημέρα, ή υπερθέσθαι, και πόσον υπερθέσθαι;» Απόκρισις: «Υπερθέσθαι οφείλει, έως ου καθαρισθή»⁵⁸. Από αυτούς τους κανόνες του «Πηδαλίου» εύκολα συμπεραίνουμε ότι ο νηπιοβαπτισμός δεν ήταν ο απόλυτος κανόνας. Μάλλον το αντίθετο. Από το κήρυγμα, αλλά και άλλες πηγές, είναι βέβαιο ότι οι άνθρωποι συχνά βαπτίζονταν σε μεγάλη ηλικία.

Το ίδιο συμπέρασμα μπορούμε να εξάγουμε κι από τις συνεχείς παραινέσεις του Κοσμά για μεγάλες κολυμβήθρες. Έπρεπε να είναι μεγάλες ακριβώς για να χωράνε να βαπτίζονται σωστά άνθρωποι μίας ηλικίας σίγουρα μεγαλύτερης από τη βρεφική.

Γιατί όμως το κήρυγμα επιμένει τόσο στο νηπιοβαπτισμό; Οφείλουμε εδώ να σημειώσουμε ότι ο μεγάλος κίνδυνος για τα αβάπτιστα παιδιά ήταν ο ξαφνικός θάνατος. Πράγμα που συνέβαινε συχνότατα λόγω της τεράστιας παιδικής

⁵⁶ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 238

⁵⁷ Νικόδημος ο Αγιορείτης, Πηδάλιον, ό.π., σ. 668

⁵⁸ Νικόδημος ο Αγιορείτης, Πηδάλιον, ό.π., σ. 669

θνησιμότητας. Σε τέτοια περίπτωση, όπως αναφέρεται και στα κηρύγματα, η σωτηρία είναι αδύνατη για το παιδί και ίσως και για τους γονείς. Θα ήταν χρήσιμο να δούμε ακριβώς το μέγεθος της παιδικής θνησιμότητας για να κατανοήσουμε καλύτερα την επιμονή των εκπροσώπων της Εκκλησίας: «Για τη γενιά του 1823... ένας στους δύο θανάτους επέρχεται στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής, κύρια στον πρώτο χρόνο. Μέχρι την ενήβωση, το έργο της νεανικής θνησιμότητας έχει πρακτικά συντελεσθεί: 9 στους 10 θανάτους επέρχονται πριν το 12^ο γενέθλιο»⁵⁹. Η ενδεικτική αυτή έρευνα για την παιδική θνησιμότητα μας δημιουργεί σαφείς εικόνες για την κατάσταση που επικρατούσε και μας καθιστά ικανούς να κατανοήσουμε ευκολότερα γιατί το εκκλησιαστικό κήρυγμα στέκεται τόσο στο νηπιοβαπτισμό.

Εντύπωση προκαλεί ένα ακόμη γεγονός: Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο κήρυγμά του δίνει βαρύτητα και στο σωστό τρόπο βαπτίσματος, καθώς και στους εναλλακτικούς τρόπους βαπτίσματος. Το γεγονός αυτό μας ωθεί να σκεφτούμε ότι ο απλός λαός δεν είχε ούτε τις στοιχειώδεις γνώσεις για ένα από τα κυριότερα μυστήρια της Εκκλησίας. Οι άνθρωποι δεν ήξεραν ούτε το πότε, ούτε το πώς να βαπτίζουν τα παιδιά τους, αλλά ούτε και ότι το βάπτισμα πληρώνεται. Στο σημείο αυτό φαίνεται εντονότερα ότι το Πατριαρχείο, για να διατηρήσει στη χριστιανική πίστη στον απλό κόσμο, σαφώς είχε τεράστια ανάγκη το κήρυγμα, γιατί πραγματεύονταν απλά, αλλά άκρως ουσιώδη καθημερινά θέματα σχετικά με την πίστη και τη βίωσή της.

Οφείλουμε να σημειώσουμε, ότι το βάπτισμα δεν ήταν αποκλειστικά μία πράξη πίστης και ένταξης στην κοινωνία των πιστών. Πολλές φορές, ήταν κυρίως μία πράξη ένταξης στην κοσμική κοινωνία, αλλά και συνέχειας του γένους των γονέων, μέσω της ονοματοθεσίας.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι σε ορισμένα μέρη του ελλαδικού χώρου, για παράδειγμα στην Κάρπαθο, το βαφτιστικό όνομα συνδεόταν με την περιουσία που θα κληρονομούσε ο απόγονος. Τα παιδιά βαπτίζονταν με τα ονόματα προγόνων. Έτσι, γινόταν εμφανής η συνέχεια του γένους. Με το να δίνεται το όνομα του παππού στο πρωτότοκο αγόρι και της γιαγιάς στο πρωτότοκο κορίτσι: «...εξοφλούσαν ένα συναισθηματικό χρέος και εκπλήρωναν ένα ιερό καθήκον: το καθήκον της *ανάστασης*, του ξαναζωντανέματος των προγόνων (έλεγαν πως η ψυχή του προγόνου περνούσε στο σώμα αυτού που είχε το όνομά του) που τους είχαν

---

⁵⁹ Ματούλα Τομαρά- Σιδέρη, *ό.π.*, σ. 80

μεταβιβάσει το σύνολο της υλικής και της συμβολικής τους πατρογονικής περιουσίας».⁶⁰

Παράλληλα, η ονοματοθεσία αποτελούσε το συμβολισμό ενός μέρους της περιουσίας. Οι πρωτότοκοι κληρονομούσαν εκτός από την υπόλοιπη περιουσία και τα ονόματα των παππούδων. Η μεταβίβαση του ονόματος κατοχύρωνε στις συνειδήσεις των άλλων, και κυρίως των υστερότοκων, το δικαίωμα που κατείχαν οι πρωτότοκοι στην πατρογονική περιουσία: «Η κύρια λειτουργία όμως του συστήματος της ονοματοθεσίας, με βάση την ιδεολογία που το διέπνεε και η οποία «συνταύτιζε» τους πρωτότοκους με τους συνονόματους προγόνους τους, ήταν να κατοχυρώσει στη συνείδηση όλων, και κυρίως στη συνείδηση των υστερότοκων, το αποκλειστικό δικαίωμα των πρωτότοκων στην πατρογονική κληρονομιά»⁶¹.

Παρατηρούμε, στο σημείο αυτό, ότι το βάπτισμα, υπό την έννοια της ονοματοθεσίας, αποτελούσε έναν σημαντικό παράγοντα της μεταβίβασης της περιουσίας και απέτρεπε τους υστερότοκους από τη διεκδίκηση της πατρογονικής περιουσίας.

Γ. Μόρφωση:

Το εκκλησιαστικό κήρυγμα δίνει ακόμη μεγάλη προσοχή στην αξία της μόρφωσης για τα παιδιά. Κατ' αρχήν ο Κοσμάς ο Αιτωλός τονίζει συνεχώς τη σημασία της. Κηρύττει τακτικά ότι τα παιδιά δεν πρέπει να μένουν αγράμματα, αλλά ότι πρέπει να μορφώνονται όσο το δυνατόν περισσότερο. Θεωρεί ότι η μόρφωση βοηθά στην πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων. Σημειώνει ακόμη ότι τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα, η οποία άλλωστε είναι και η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας. Προτρέπει έτσι τους ανθρώπους να χτίζουν σχολεία και θεωρεί ότι είναι προτιμότερο να μην υπάρχουν βρύσες ή γέφυρες προκειμένου να χτιστεί ένα σχολείο. Ο λόγος γι' αυτό είναι, όπως ο ίδιος σημειώνει: «Διατί από το σχολείον μανθάνομεν το κατά δύμανιν τι είναι Θεός, τι είναι η Αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες, τι είναι Παράδεισος, τι είναι κόλασις, τι είναι αμαρτία, αρετή από το σχολείον μανθάνομεν, διατί χωρίς το σχολείον περιπατούμε εις το σκότος.»⁶² Ακόμη παρατηρεί: «Και εσείς, γονείς, να παιδεύετε τα παιδιά σας

⁶⁰ Bernard Vernier, *ό.π.*, σ. 83.

⁶¹ Bernard Vernier, *ό.π.*, σ. 84

⁶² Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 50

εις τα χριστιανικά ήθη, να τα βάνετε να μανθάνουν γράμματα. Να κάμετε τρόπον εδώ εις την χώραν σας δια σχολείον, να βρήτε έναν δάσκαλον και να τον πληρώνετε να σας μαθαίνη τα παιδιά σας, ότι αμαρτάνετε πολύ να τα αφήνετε αγράμματα και τυφλά και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποστατικά και μετά τον θάνατόν σας να τα τρών και να πίνουν και να σας οπισολογούν καλύτερα να τα αφήσετε πτωχά και γραμματισμένα παρά πλούσια και αγράμματα. Έτσι αρέγει του Θεού και έτσι να κάμετε δια να αξιωθήτε να πηγαίνετε μαζί με τα παιδιά σας εις τον Παράδεισον, εις την κατοικίαν των αγγέλων και να συγχαίρεσθε και να ευφραίνεσθε πάντοτε»⁶³.

Παρατηρούμε τη μεγάλη προσοχή, την οποία δίνει ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην παιδεία και μάλιστα σε μία εποχή στην οποία οι άνθρωποι σπάνια είχαν περισσότερη μόρφωση από το να γνωρίζουν γραφή κι ανάγνωση, και ιδιαίτερα οι άνθρωποι των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και της υπαίθρου στους οποίους απευθυνόταν ο Κοσμάς. Παράλληλα, φαίνεται η μόρφωση να έχει εξαιρετική σημασία για την πνευματική άνοδο του ανθρώπου, όπως και για την κατανόηση θρησκευτικών ζητημάτων. Βασικό ζητούμενο αποτελεί η πνευματική άνοδος του ανθρώπου μέσα από τη μόρφωση. Ο Κοσμάς ακόμη επιμένει να σπουδάζουν τα παιδιά στα σχολεία δωρεάν. Ταυτόχρονα σημειώνει ότι γενικά η μόρφωση ημερεύει τον άνθρωπο, τον εκπολιτίζει, γι' αυτό αναφέρει: «Δεν βλέπετε ότι αγρίωσε το γένος μας από την αμάθεια και εγίναμεν ωσάν θηρία;»⁶⁴.

Πάντως είναι έκδηλο το γεγονός ότι ο σημαντικότερος σκοπός της μόρφωσης είναι η καλύτερη επαφή με το Θεό και την πίστη γενικότερα: «Το σχολείον ανοίγει τες εκκλησίες, το σχολείον ανοίγει τα μοναστήρια»⁶⁵.

Πρώτα απ' όλα πρέπει να καταστεί ως ένα σημείο σαφής η κατάσταση της εκπαίδευσης την εποχή των κηρυγμάτων. Υπήρχαν την εποχή εκείνη τρεις κύκλοι γνώσεων: ο κατώτερος παρείχε τη στοιχειώδη μόρφωση. Αυτό ήταν το σχολείο των κοινών και ιερών γραμμάτων. Ο δεύτερος ήταν ο μεσαίος και παρείχε γνώσεις της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για το «ελληνικό» σχολείο. Ο τρίτος και ανώτερος, παρείχε τη μελέτη της φιλοσοφίας και των επιστημών. Υπήρχε ακόμη και η περίπτωση των υπαίθριων σχολείων. Είναι δύσκολο να συνταχθεί ένας χάρτης των

⁶³ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 82.

⁶⁴ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 316.

⁶⁵ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 122.

σχολείων στον ελλαδικό χώρο, γιατί αν και υπάρχουν τεκμήρια για τη σύσταση σχολείων, πολλές φορές δε μαρτυρείται η πραγμάτωσή τους.

Η δημιουργία και η λειτουργία των σχολείων δεν αποτελούσε εγχείρημα μίας κεντρικής εξουσίας, κυρίως σε ό,τι αφορά τα σχολεία του πρώτου επιπέδου. Τη λειτουργία αυτών των σχολείων την διαχειρίζονταν ο τοπικός παράγοντας και οι οικονομικές δυνατότητες της κάθε περιοχής. Ενώ δάσκαλος μπορούσε να είναι κάθε άνθρωπος με στοιχειώδεις γνώσεις τις οποίες και θα μετέδιδε. Συχνά ήταν ένας παπάς ή καλόγερος: «Ο παπάς εξ' άλλου, και ο μοναχός προσφέρουν και δύο άλλα πλεονεκτήματα: ανήκουν σε μία τάξη που από παράδοση – η οποία δεν συντρέχει κανένας λόγος να διακοπεί τώρα- υπήρξε συνυφασμένη με την εκπαίδευση, μετέχουν σε έναν οργανισμό, ο οποίος, κατά τεκμήριο, έχει τη δυνατότητα να χορηγήσει ουσιαστική υλική βοήθεια (στέγη- χρήματα- βιβλία κλπ.) σε μία κατά κανόνα χειμαζόμενη εκπαίδευση.»⁶⁶

Ο δάσκαλος δεν υπήρχε καμία ανάγκη να είναι απόφοιτος κάποιας σχολής. Το προσόν που ζητούνταν ήταν κυρίως η εμπειρία.

Η μέθοδος διδασκαλίας είχε παγιωθεί από μία μακρά παράδοση. Οι μαθητές μάθαιναν γραφή κι ανάγνωση από κείμενα θρησκευτικά. Ως σχολικά εγχειρίδια χρησιμοποιούσαν η Οκτώηχος, το Ψαλτήρι, οι Πράξεις των Αποστόλων, το Τριώδιο: « Η σπουδή της Οκτώηχου μετά τα Πινακίδια της αναγνώσεως, ή του Ψαλτηρίου μετά την Οκτώηχον, ή των Πράξεων και των Επιστολών των Αποστόλων μετ' αυτήν, και τέλος ή του Τριωδίου μετά του Ανθολογίου, η συνήθεια του γράφειν και αριθμείν ην εν τοις παρ' ημίν σχολείοις εν χρήσει και από των τελευταίων ετών της ΙΣΤ' εκατονταετηρίδος, διήρκεσε δ' ως εικός δι' όλης της ΙΖ' και κατά την ΙΗ, συνιστώσα την των κοινών γραμμάτων, ιερών και εκκλησιαστικών, παιδείσιν»⁶⁷. Η γλώσσα φυσικά που διδάσκονταν τα παιδιά ήταν άγνωστη γι' αυτά και δύσκολη.

Το πρώτο σχολικό εγχειρίδιο χρονολογείται στα 1771. Τότε τυπώθηκε στη Βιέννη το «Μέγα Αλφαβητάριο» του Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Από τότε άρχισαν να τυπώνονται αρκετά σχολικά εγχειρίδια και χρηστοθήειες, που πολλές φορές ταυτίζονταν μεταξύ τους. Η τάση αυτή συμπίπτει με την άνοδο της ευαισθησίας σχετικά με την παιδική ηλικία.

⁶⁶ Άλκης Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση*, ΙΕΕ, ό.π., σ. 316.

⁶⁷ Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του γένους, κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ: Άλκης Αγγέλου, Φίλιππος Ηλιού, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1999, σελ. 11.

Ο κατώτερος κύκλος σπουδών δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα οργανωμένος. Αντίθετα, οι ανώτερες σχολές είχαν έντονη πνευματική ζωή. Δίδαξαν σε αυτές λόγιοι μεγάλης πνευματικής εμβέλειας. Η ίδρυση και η λειτουργία τέτοιων ανώτερων σχολών ήταν συνάρτηση πολλών παραγόντων. Ρόλο έπαιζαν η οικονομία του τόπου, το πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας, η παράδοση, η σχέση των κατακτημένων του τόπου με τους κατακτητές. Παράλληλα, σημαντικότατο ρόλο έπαιξε ο διευθυντής της σχολής, εφόσον πρόκειται για σχολές με προσωποπαγή χαρακτήρα.

Η διδακτική μέθοδος που εφαρμόζονταν ήταν η καθ' έδρας διδασκαλία. Το μάθημα είναι σχεδόν υπαγόρευση. Οι σπουδαστές έγραφαν κι αποστήθιζαν. Η ύλη που διδάσκονταν εξαρτιόνταν κυρίως από το διευθυντή της σχολής. Η μεγαλύτερη πάντως προσοχή δίνονταν στην αρχαία γραμματική. Γενικά, στις ανώτερες σχολές η κατάσταση παρουσιάζεται περισσότερο ικανοποιητική, απ' ότι στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Η εκπαίδευση ήταν αποκλειστικά θρησκευτική. Τόσο τα εγχειρίδια, όσο και οι φορείς, προέρχονταν από τους κύκλους της Εκκλησίας, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον πρώτο κύκλο εκπαίδευσης. Ο 18^{ος} αιώνας έφερε στο προσκήνιο άλλες δυνάμεις, όπως τους Φαναριώτες κι αργότερα τους εμπόρους ως νέες οικονομικές δυνάμεις. Οι Φαναριώτες, τουλάχιστον στην αρχή, δεν είχαν την επιθυμία να ασκήσουν έλεγχο στην εκπαίδευση. Οι έμποροι, από την άλλη, μέσα και από την επαφή τους με τη Δύση κι από τον υλικό πλούτο που διέθεταν, πρωτοστάτησαν στην αλλαγή της εκπαίδευσης. Οι πλούσιες κι εμπορικές περιοχές έδειξαν ένα συνολικό ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καθολικά υπήρξε μία τεραστίων διαστάσεων αλλαγή. Πάντως υπάρχει μία συστηματική ανάπτυξη σε βιβλιοθήκες, σχολικά εγχειρίδια, τυπογραφεία.

Περίπου σε αυτό το κλίμα ο Κοσμάς ο Αιτωλός διδάσκει τη σημασία της παιδείας. Όμως, ο Κοσμάς στέκεται σε μία παιδεία άλλου τύπου. Δεν τον ενδιαφέρει γενικά η μόρφωση, όπως έχει διαμορφωθεί στην εποχή του, στα χρόνια δηλαδή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γι' αυτόν σημασία έχει η θρησκευτική παιδεία, αυτή που διαμορφώνει κυρίως πιστούς, σταθερούς στην πίστη, που δεν κινδυνεύουν να εξισλαμισθούν. Η προτεραιότητα που θέτει ο Κοσμάς είναι η σωτηρία της ψυχής, καθετί που δε χρησιμεύει γι' αυτό το σκοπό είναι χωρίς αξία. Ο Κοσμάς εκθειάζει την παιδεία και την επιδιώκει με κάθε τρόπο, αρκεί να είναι

ενταγμένη στο θρησκευτικό πλαίσιο. Στο κήρυγμά του άλλωστε, είναι εμφανείς και οι γνώσεις που είναι σημαντικές για τα παιδιά κι αυτές δεν είναι παρά θρησκευτικές.

Η επιμονή του Κοσμά του Αιτωλού για την ίδρυση σχολείων μας οδηγεί και σε ένα ακόμη συμπέρασμα, που έρχεται σε αντίθεση με έναν κυρίαρχο εθνικό μύθο, αυτόν του Κρυφού Σχολείου: «Στην περίοδο αυτή των επιβιώσεων, για να καλυφθή το κενό ως την εποχή που αρχίζει η ανανέωση της νεοελληνικής παιδείας, στα τέλη περίπου του 16^{ου} αι., τοποθετήθηκε ο μύθος για το Κρυφό Σχολειό. Ότι πρόκειται για μύθο αποδεικνύεται βασικά από το γεγονός ότι δεν υπάρχει «καμιά ιστορική μαρτυρία που να επιβεβαιώνει την ύπαρξη Κρυφού Σχολείου», όπως υποστήριξε ο Γιάννης Βλαχογιάννης»⁶⁸ Παρατηρούμε ότι καμία δυσκολία δεν υπήρχε στην ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων. Άλλωστε, ο Κοσμάς πουθενά δε φαίνεται να επιθυμεί την εναντίωση στους κατακτητές. Οπότε, γίνεται εμφανές ότι η λειτουργία των σχολείων γινόταν ανεμπόδιστα.

Ο Κοσμάς προτρέπει ακόμη στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Στις περιοχές που κήρυττε δεν ομιλούνταν μόνο ελληνικά, αλλά και αρβανίτικα ή βλάχικα. Ο Κοσμάς λοιπόν επιμένει στην εκμάθηση των ελληνικών, εφόσον αυτή ήταν η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας και με αυτή τα παιδιά θα μπορούσαν να κατανοήσουν τις χριστιανικές πεποιθήσεις.

Παρόμοια άποψη με αυτή του Κοσμά του Αιτωλού συναντούμε και στις διδαχές του Αργύρη Φιλιππίδη. Σημειώνεται ότι τα παιδιά, αφού περάσουν τη νηπιακή τους ηλικία, δηλαδή από επτά χρονών, πρέπει να αρχίσουν να μορφώνονται με σκοπό να μάθουν τη χριστιανική διδασκαλία. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Αφού περάσουν τη νηπιώδη ηλικία και γενούν εξ και επτά χρονών, να τα βάλλετε να αρχίσουν να μαθαίνουν τα ιερά γράμματα. Να μάθουν, πρώτον τα είκοσι τέσσερα γράμματα, να τα συνθέτουν εις συλλαβάς, να γνωρίζουν πως διαβάζονται. Έπειτα, πρώτον θεμέλιον αυτών, να βάλνετε εις την Χριστιανικήν διδασκαλίαν»⁶⁹.

Ο Φιλιππίδης επιμένει ιδιαίτερα στην εκμάθηση των ελληνικών, καθώς και στο θρησκευτικό χαρακτήρα της παιδείας: «Και μετά ταύτα να τα βάνετε εις τα Ελληνικά. Ποια Ελληνικά; Όχι τους μύθους και τα παραμύθια των παλαιών, και άλλας φλυαρίας αυτών. Αλλά τον κανόνα του Χριστού της Γεννήσεως και των Θεοφανείων, και των αγίων Παθών και της Αναστάσεως. Αυτά να τα παραδώσετε να

⁶⁸ Άλκης Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό, το χρονικό ενός μύθου*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1999, σ. 79

⁶⁹ *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 239.*

μάθουν μαθήματα»⁷⁰. Αξιοσημείωτος είναι για το Φιλιππίδη και ο ρόλος του δασκάλου, όπως και η συνεργασία του δασκάλου και των γονέων: «Εις το σχολεῖον όταν τα στείλετε, να μην λείπετε, τόσον ο πατήρ ὅσον η μήτηρ, να πηγαίνει κάθε εβδομάδα το ολιγώτερον εις τον διδάσκαλον να τον περικαλή να τα προκόψη και να τα αποκαταστήση καλούς Χριστιανούς. Και τον διδάσκαλον να μην τον αφήνετε χωρίς δῶρον της αυτού θροφῆς, το ολιγώτερον δύο φορές την εβδομάδα. Διατί βέβαια και ο διδάσκαλος ὁπότεν οι γονεῖς των δεν τον κυττάζουν, πῶς θα ζήσει και αυτός; Να τον πηγαίνετε, ως είπομεν, ἅπαντες την θροφήν του, δια να μην ἔχει ἄλλην φροντίδα, εἰμὴ μόνον την προκοπήν των μαθημάτων να ακολουθή. Να τον περικαλήτε, να μην τα αφήνη την ημέρα να ατακτούν. Να φορτώνετε δηλαδή το φορτίον της ημέρας προς τον διδάσκαλον. ...διότι πας διδάσκαλος φορεῖ την εἰκόνα του Χριστοῦ και Θεοῦ μας. Αυτός θε να διδάξει ἅπασαν την Ὀρθοδοξίαν και να την μάθη. Πρέπει ὅμως εσεῖς οι γονεῖς να παρατηρήτε, διδασκάλους να βάνετε προκομμένους και γεροντοποιούς τη ηλικία, να ἔχουν φόβον Θεοῦ. Αυτό στέκετε εις εσάς τους γονεῖς τα να εὔρετε διδασκάλους καλούς»⁷¹.

Οφείλουμε να σταθούμε σε μερικά σημεία των διδαχῶν αυτῶν. Ο Αργύρης Φιλιππίδης διατυπώνει κι αυτός την ἄποψη ὅτι η μόρφωση είναι απαραίτητη. Τα παιδιά πρέπει ἀπό πολύ νωρίς να μαθαίνουν τα πρώτα γράμματα, ακριβῶς μετά τη νηπιακή ηλικία. Ὅμως, δε μένει μόνο εκεί. Η μόρφωση, για το Φιλιππίδη, ὅπως και για τον Κοσμά, είναι χρήσιμη ἐπειδὴ υπηρετεῖ τα ζητήματα της πίστεως. Τα παιδιά μέσα ἀπό τη μόρφωση θα μάθουν τη χριστιανική πίστη και θα μεγαλώσουν με αυτά τα ιδεώδη.

Ακόμη, ο Φιλιππίδης είναι κατηγορηματικός στη γλώσσα που τα παιδιά πρέπει να διδάσκονται. Για ἄλλη μία φορά τα ελληνικά είναι η απαραίτητη γλώσσα. Παρατηρεῖ ὅμως καθαρά: ὄχι τα ελληνικά των αρχαίων κλασικῶν, αυτά θεωρεῖ ὅτι διδάσκουν ψέματα. Παρατηρεῖ ὅτι τα παιδιά πρέπει να μάθουν τα ελληνικά των ιερῶν κειμένων της Εκκλησίας. Τα ελληνικά τα κρίνει ἀπαραίτητα ακριβῶς γιατί είναι η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας. Γι' ἀκόμη μία φορά παρατηρούμε ὅτι το ἐκκλησιαστικό κήρυγμα δίνει ἔμφαση ὄχι γενικά στην παιδεία, ἀλλὰ στην παιδεία που ἐξυπηρετεῖ την πίστη και τη σταθερότητα στις χριστιανικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

⁷⁰ Τα περισωθέντα ἔργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ὁ.π., σ. 240.

⁷¹ Τα περισωθέντα ἔργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ὁ.π., σ. 240.

Ο Φιλιππίδης στις διδαχές δίνει μεγάλη βαρύτητα και στο ρόλο του δασκάλου. Προτρέπει τους γονείς να βρίσκουν κατάλληλους δασκάλους, όχι τόσο από παιδαγωγική άποψη. Κυρίως, τονίζει να γνωρίζουν και να μεταδίδουν στα παιδιά τη χριστιανική πίστη. Οι γονείς είναι αυτοί που οφείλουν να φροντίζουν για τα προς το ζην του δασκάλου. Με αυτό τον τρόπο ο δάσκαλος θα ασχολείται αποκλειστικά με το λειτούργημά του να παιδαγωγεί και να μορφώνει τα παιδιά. Επιπρόσθετα, οι γονείς πρέπει κάθε εβδομάδα να ενημερώνονται για την πρόοδο των παιδιών τους.

Ο Φιλιππίδης κάνει μία ιδιαίτερη παραίνεση σχετικά με τα κορίτσια: «Ομοίως τα κορίττσια εσείς, όπου δεν έχετε τον τρόπον, να τα βάλλετε να μάθουν γράμματα. Μάθετέ τα μίαν τέχνην των γυναικών, να σας θυμούνται και πάντοτε εις τας προς Θεόν εντεύξεις των να περικαλούν τον Θεόν και διά λόγου σας. Να μην στέλνετε τα κορίττια σας, αφού γινούν οκτώ και εννέα χρονών και πηγαίνουν εις τα χωράφια σας, αλλ' ούτε και τους μπακτζέδες σας, ούτε τα περιβόλια σας και εις τα ορμάνια σας, διά να σας φέρουν ξύλα ή άλλο τι... Διότι οι παρθένες πάντα ορεκτικές εις τους νέους και μπορεί (ο μη γένοιτο) να βλαφθή καμμία παρθένα,..»⁷².

Στο σημείο αυτό συμβουλεύει να μαθαίνουν και τα κορίτσια γράμματα και τέχνες. Σε αυτή την περίπτωση δεν είναι μόνο η μόρφωση που χρειάζεται και τα χριστιανικά ήθη που θα διδαχθούν από το σχολείο. Υπάρχει ακόμη ένα σημαντικό ζήτημα. Τα κορίτσια πρέπει να πηγαίνουν σχολείο, ώστε να μην πηγαίνουν στις εξωτερικές δουλειές του σπιτιού.

Ο Φιλιππίδης υποδεικνύει σε αυτό το σημείο το μεγάλο κίνδυνο του βιασμού. Δηλώνει ότι τα μικρά κορίτσια γινόταν συχνά επιθυμητά από νεαρούς και με αυτό τον τρόπο, ηθελημένα ή μη, μπορούσαν να έρθουν σε επαφή, όποτε να διαπράξουν σοβαρότατη αμαρτία. Από τέτοιου είδους κίνδυνο προσπαθεί να διαφυλάξει ο Φιλιππίδης.

Υπάρχουν μαρτυρίες που δηλώνουν ότι πραγματικά το φαινόμενο του βιασμού ήταν συχνό σε εκείνα τα χρόνια, εφόσον σχεδόν κανένα βασικό δικαίωμα δεν είχε θεσπιστεί. Για παράδειγμα στο «Πηδάλιο» αναφέρεται: «Αι προς ανάγκην γινόμεναι φθοραί ανεύθυνοι έστωσαν, ώστε και η δούλη ει εβιάσθη παρά του ιδίου δεσπότη, ανεύθυνος.»⁷³ Ακόμη σημειώνεται : «Συχνά οι ισχυροί του καιρού

⁷² Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π. σ. 245

⁷³ Νικόδημος ο Αγιορείτης, Πηδάλιον, ό.π., σ. 618

χρησιμοποιούσαν τη δύναμή τους για την ικανοποίηση δικών επιθυμιών και σ' αυτόν τον τομέα- σε βάρος βέβαια της γυναίκας»⁷⁴.

Όπως φαίνεται ένας τέτοιου είδους κίνδυνος δεν ήταν αμελητέος. Ο Φιλιππίδης θεωρεί το σχολείο ένα μέσο προστασίας για τα κορίτσια που κινδύνευαν. Στο σχολείο δε θα έμεναν μόνα και θα είχαν ήταν προστατευμένα. Τα κορίτσια πάντως πρέπει να μαθαίνουν μια τέχνη και κυρίως αυτά που δεν είχαν ιδιαίτερα περιουσιακά στοιχεία. Αυτό θα αποτελούσε κι ένα μέσο επιβίωσης και ίσως και ιδιαίτερου κύρους.

Ένας ακόμη κήρυκας της Εκκλησίας, αυτή τη φορά εκπρόσωπος της Καθολικής Εκκλησίας, ο Φραγκίσκος Σκούφος, στην αλληλογραφία που διατηρεί εκφράζει τη γνώμη του για τη μόρφωση των παιδιών. Επαινεί και προτρέπει τη μόρφωση στους νέους ανθρώπους: «Χαίρομαι να είσαι φιλομαθής και να ξετρέχης με τόσην προθυμίαν τες σεμνότατες σπουδές ...»⁷⁵ ή « Αγαπώ να είσαι σπουδαίος και ως ενάρετος μέλισσα, να πετάς πάντα τριγύρου εις τα ανθομυρισμένα βιβλία των σοφώτερων»⁷⁶.

Είναι έκδηλη η αγάπη που ο Σκούφος τρέφει για τη μελέτη και τα βιβλία και με τον ίδιο τρόπο προτρέπει και τα νέα παιδιά να μορφώνονται και να αγαπούν τη μελέτη. Όμως η μόρφωση οφείλει, για να είναι χρήσιμη, να είναι χριστιανική. Έτσι, ο Σκούφος αναφέρει: «Τι το όφελος να αστράπτεις με πολυποίκιλον ακτίνα σοφίας, και να είσαι απέκει κάρβουνον εσβησμένον εις την αγάπην την προς τον πλάστην σου και δημιουργόν;»⁷⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Φραγκίσκος Σκούφος βλέπει τη μόρφωση μέσα από ένα διαφορετικό πρίσμα από τους άλλους κήρυκες. Προερχόταν από τους κύκλους των Ιησουϊτών, των οποίων έργο ήταν ο προσηλυτισμός περισσότερων πιστών ή ο επαναπροσηλυτισμός πρώην καθολικών που είχαν προσχωρήσει σε άλλα δόγματα, όπως σε αυτό των Προτεσταντών.

Οι Ιησουϊτες ή η Αδελφότητα του Ιησού υπήρξε η δυναμικότερη από τα θρησκευτικά τάγματα του 16^{ου} αιώνα. Δημιουργήθηκε εξ' αιτίας της προτεσταντικής επανάστασης το 1534 από τον Ιγνάτιο Λοϊόλα στο πλαίσιο της Αντιμεταρρύθμισης. Οι Ιησουϊτες υπερασπίζονταν την πίστη με μέσα την ευφράδεια, την πειθώ και τη διδαχή. Για το σκοπό αυτό ήταν εξαιρετικά μορφωμένοι. Η

⁷⁴ Ματούλα Τομαρά- Σιδέρη, *ό.π.*, σ. 39

⁷⁵ Franc,ois Scouphos, *ό.π.*, σ. 248

⁷⁶ Franc,ois Scouphos, *ό.π.*, σ. 336

⁷⁷ Franc,ois Scouphos, *ό.π.*, σ. 248

εκπαίδευσή τους ήταν ακραία αυστηρή και συμμετείχαν στην Καθολική Εκκλησία και ως ιερείς ή όργανα της Ιερής Εξέτασης: «Η Αδελφότητα του Ιησού υπήρξε η μαχητικότερη από τα θρησκευτικά τάγματα που βλάστησαν στον θρησκευτικό ζήλο του 16^{ου} αιώνα. Δεν ήταν απλώς μία μοναστική ένωση, αλλά και μια οργάνωση στρατιωτών, ορκισμένων να υπερασπίσουν την πίστη τους. Τα όπλα τους δεν επρόκειτο να είναι σφαίρες και δόρατα, αλλά η ευφράδεια, η πειθώ, η διδαχή των σωστών δογμάτων, και, αν ήταν αναγκαίο, περισσότερο εγκόσμιες μέθοδοι άσκησης επιρροής. Η οργάνωση διαμορφώθηκε με πρότυπο ένα στρατιωτικό οργανισμό, έχοντας ένα στρατηγό ως διοικητή της και ασκώντας σιδερένια πειθαρχία στα μέλη της»⁷⁸

Παρατηρούμε για ακόμη μία φορά την επιμονή στη μόρφωση και τη μελέτη. Αλλά και πάλι προτρέπει η μελέτη αυτή που ενισχύει την πίστη και που υποστηρίζει τις θρησκευτικές γνώσεις. Διαφορετικά, ο άνθρωπος δεν έχει τίποτα να κερδίσει από τη μόρφωση, όταν δεν αυτή δε βρίσκεται ενταγμένη σε θρησκευτικό πλαίσιο.

Είναι αναμενόμενο ο Σκούφος να εκφράζει αυτές τις απόψεις. Μεγάλωσε και μορφώθηκε σύμφωνα με τα ήθη των Ιησουϊτών. Είναι γνωστό ότι οι Ιησουϊτες είχαν ένα από τα ανώτερα επίπεδα μόρφωσης για την εποχή. Μόρφωση όμως, που τους χρειαζόνταν ακριβώς για να διαδώσουν την πίστη τους ή να προσηλυτίσουν. Ο Σκούφος έχοντας αυτή την παιδεία, προτρέπει τη μίμηση αυτού του παραδείγματος.

Δ. Ανατροφή και φροντίδα των παιδιών:

Στις διδαχές τους, οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας, επιμένουν ιδιαίτερα στη χριστιανική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, ώστε να ακολουθούν αυτό το δρόμο στη ζωή τους.

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός συμβουλεύει τους γονείς να μαθαίνουν στα παιδιά τους πως στη ζωή τα πάντα τα δίνει ο Θεός. Να μάθουν έτσι ότι όλα τα οφείλουν στο Θεό και να τον ευχαριστούν για το καθετί. Παράλληλα, διδάσκει να πηγαίνουν οι γονείς τα παιδιά τους στην εκκλησία, ώστε να τα συνηθίζουν στις πρακτικές της Εκκλησίας και να τα νουθετούν με βάση τις χριστιανικές αρχές: «Όταν

---

⁷⁸ E. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία, εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 154

το παιδί σου σηκώνεται το ταχύ από τον ύπνο και ευθύς σου γυρεύει ψωμί, εσύ μη του δώσεις, αλλά επάρε το και πήγαινέ το εις την εικόνα του Χριστού και ειπέ του: εγώ, παιδί μου, ψωμί δεν έχω, ο Χριστός μας έχει. Έλα, κάμε τον σταυρό σου να τον προσκυνήσωμεν και να τον παρακαλέσωμεν να μας δώσει. Και έτσι συνηθίζει το παιδί από μικρόν εις το καλόν. Και να το παίρνης εις την εκκλησίαν και να το ορμηνεύης να κάνη σωστά τον σταυρόν του, με τα τρία δάκτυλα, να τα βάνη εις το μέτωπον, εις τον ομφαλόν και εις το δεξιόν βυζί και εις το αριστερόν. Και να το βάνης να ασπάζεται τας αγίας εικόνας και πάντα να το διδάσκης τα χριστιανικά καμώματα, ότι έχεις να δώσεις απολογία δι' αυτό»⁷⁹.

Ο Κοσμάς τονίζει τη σημασία της ανατροφής των παιδιών σύμφωνα με τα χριστιανικά ήθη. Παρατηρεί πως τα παιδιά πρέπει από μικρά να μαθαίνουν να προσεύχονται, να ευχαριστούν το Θεό και να συνδυάζουν τα πάντα στη ζωή τους με τη θεία πρόνοια. Αυτό θα τα βοηθήσει να είναι πάντα σταθερά στην πίστη τους καθώς και να μάθουν τις χριστιανικές συνήθειες και πρακτικές.

Οι γονείς οφείλουν να εκκλησιάζουν τα παιδιά τους και να τα νουθετούν σύμφωνα με τους κανόνες της Εκκλησίας. Αυτοί ευθύνονται για την αγωγή των παιδιών τους, με τον ίδιο τρόπο που η μηλιά είναι υπεύθυνη για τα ξινά μήλα κι όχι τα μήλα, όπως ο ίδιος ο Κοσμάς αναφέρει. Οι γονείς, σύμφωνα με το κήρυγμα του Κοσμά, ένα κυρίαρχο μέλημα έχουν απέναντι στα παιδιά τους: να τα αναθρέψουν σύμφωνα με τους χριστιανικούς κανόνες, αυτό κυριαρχεί και γι' αυτό θα λογοδοτήσουν στο Θεό.

Ο Αργύρης Φιλιππίδης διδάσκει και νουθετεί στο ίδιο ακριβώς κλίμα τους γονείς: «Αλλά τον κανόνα του Χριστού, της Γεννήσεως και των Θεοφανείων, και των αγίων Παθών και της Αναστάσεως....Να τα μάθετε να διαβάζουν την προσευχήν, το απόδειπνον, τους είκοσι τέσσαρες της Παναγίας οίκους. Να τα βάζετε, κάθε βράδυ και κάθε πορνό, να προσεύχωνται. Να συνηθίζουν πώς να λατρεύουν τον Θεόν. Πώς να τιμούν και να περικαλούν την πανάχραντον Θεοτόκον. Να περικαλούν άπαντας τους Αγίους να πρεσβεύουν υπέρ των αμαρτιών των και διά όλων των ευσεβών Χριστιανών»⁸⁰. Ακόμη: «Να τα ορμηνεύετε, το ολιγότερον δέκα φορές τον χρόνον, να πηγαίνουν εις τους πνευματικούς να εξομολογούνται, αν καλά ακόμη αμαρτία δεν έχουν, όμως συνηθίζουν την καλήν οδόν...»⁸¹.

⁷⁹ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ. 79

⁸⁰ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, *ό.π.*, σ. 240

⁸¹ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, *ό.π.*, σ. 241

Στο σημείο αυτό ο Φιλιππίδης επιμένει σαφώς στη χριστιανική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Συμβουλεύει να μαθαίνουν τα παιδιά από πολύ νεαρή ηλικία τις χριστιανικές πρακτικές. Προτείνει μία ζωή άμεσα συνυφασμένη με την πίστη: τα παιδιά οφείλουν να προσεύχονται αρκετά κάθε ημέρα, τα αναγνώσματά τους να προέρχονται από την Εκκλησία και να εξομολογούνται συχνά έστω κι αν δεν έχουν σοβαρές αμαρτίες, για να συνηθίζουν το θρησκευτικό τρόπο ζωής.

Ο Φιλιππίδης έχει συγκεκριμένες προτάσεις και για τη συμπεριφορά που οι γονείς οφείλουν να έχουν απέναντι στα παιδιά τους, ώστε κι αυτά να συμπεριφέρονται ανάλογα: «Το βράδυ να τα βάνετε να κάθονται με σέβας και εντροπήν εις το τραπέζι, να μην τα δίδετε άδειαν μπροστά σας να λαλούν ότι θέλουν. Και εσείς οι γονείς, προσέχετε καλώς, άσχημα λόγια ποτέ να φυλάγεσθε μπροστά τους να μην ομιλήτε. Διατί συνηθίζουν. Και όταν κανένα ατακτή και δεν σας ακούη, παιδεύετέ το, και δεν αμαρτάνετε, επειδή «ου τύπτει λόγω, τύπτει ράβδος». Από εσάς θα μάθουν ήθη χρηστά, καθώς και η χρηστομάθεια τα οδηγεί. Από εσάς δηλαδή τους γονείς θε να λάβουν συνήθειαν καλήν και πάλιν εκ του εναντίον από εσάς θε να μάθουν και την αταξίαν, ήτις (ο μοι γένοιτο) φέρνει τον γκρεμισμόν»⁸².

Είναι εμφανές ότι στο σημείο αυτό ο τόνος της διδαχής γίνεται πολύ αυστηρός. Οι γονείς πρέπει να διδάσκουν και να επιβάλλουν στα παιδιά τους τον απαιτούμενο για την εποχή σεβασμό. Με κανένα τρόπο να μην επιτρέπουν στα παιδιά τους να μιλούν ελεύθερα μπροστά τους. Κι όχι μόνο αυτό. Οι γονείς πρέπει όταν τα παιδιά δεν υπακούουν ακόμη και να χρησιμοποιούν σωματικές ποινές για να τους επιβληθούν.

Οφείλουμε στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι οι προτάσεις του Φιλιππίδη αρμόζουν πλήρως με την εποχή τους. Σε αυτά τα χρόνια οι σωματικές ποινές ήταν γενικευμένες και θεωρούνταν ένα αποτελεσματικό μέσο παιδαγωγικής. Όμως οι σωματικές ποινές ήταν σε πλήρη εφαρμογή έως το 17^ο αιώνα. Ήδη στην εποχή του Φιλιππίδη έχουν αρχίσει να θεωρούνται εξαιρετικά ταπεινωτικές για τα παιδιά.⁸³ Φαίνεται όμως, ότι ο ίδιος επιμένει ότι είναι σωστός τρόπος διαπαιδαγώγησης.

Παράλληλα, σημειώνεται η ευθύνη των γονέων για τα παιδιά τους. Οι γονείς είναι αυτοί που έχουν την πλήρη ευθύνη για την εξέλιξη των παιδιών. Ο ρόλος λοιπόν των γονέων και της οικογένειας είναι εξαιρετικά σημαντικός. Αυτή η άποψη

⁸² Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 241

⁸³ βλ. Φίλιπ Αριές, ό.π., σ. 236 κ.ε.

ταυτίζεται με το γενικότερο κλίμα που είχε διαμορφωθεί σχετικά με τη σημασία της οικογένειας και που είχε μία ανάπτυξη αιώνων, ώστε να φθάσει να έχει το οικογενειακό αίσθημα, καθώς και τα παιδιά της οικογένειας αυτή την αξία: «...το οικογενειακό αίσθημα ήταν άγνωστο κατά το Μεσαίωνα. Γεννήθηκε κατά τον 15^ο - 16^ο αιώνα και γνώρισε τη δυναμική έκφρασή του τον 17^ο αιώνα»⁸⁴. Ακόμη: «...μέχρι τον 16^ο - 17^ο αιώνα, το παιδί κατάκτησε μια θέση κοντά στους γονείς του που θα ήταν αδύνατο να διεκδικήσει την εποχή που τα ήθη απαιτούσαν να το εμπιστεύονται σε τρίτους»⁸⁵.

Ο Φιλιππίδης γίνεται ακόμη πιο διεξοδικός στη ανατροφή των παιδιών και συμβουλεύει τους γονείς για ακόμη πιο τετριμμένα και καθημερινά ζητήματα: «...τα κόβουν τα ρούχα του κορμιού τους κοντά, και αφίνουν να φαίνονται όλα τα κρυπτά αυτών μέλη, και έτσι περιπατούν. Και έφεραν το πράγμα αυτό την κακήν και ανόητον αρχήν εις έξιν...Και ακούσατε, αδελφοί μου, να σας ειπώ. Κρυπτά μέρη λέγονται αυτά τα όργανα που φέρνουν την επιθυμία της σαρκός. Δια τούτο και να κρύπτονται. Επειδή και σκανδαλίζουν την σάρκαν»⁸⁶.

Οι γονείς λοιπόν οφείλουν να ντύνουν τα παιδιά τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην φαίνονται σημεία του σώματός τους που ίσως σκανδαλίζουν. Για τον Φιλιππίδη θεωρείται ανήθικη αυτή η συνήθεια που υπήρχε να μην είναι τόσο κλειστά τα ρούχα των παιδιών, αν και ήταν πολύ διαδεδομένη.

Σχετικά με την ανατροφή των κοριτσιών γίνονται ιδιαίτερες παραινέσεις. «Να μην στέλνεται τα κορίτσια σας, αφού γίνουν οκτώ και εννέα χρονών και πηγαίνουν εις τα χωράφια σας αλλ' ούτε και τους μπακτζέδες σας, ούτε εις τα περιβόλια σας και εις τα ορμάνια σας, δια να σας φέρουν ξύλα ή άλλο τι...Διότι οι παρθένες πάντα ορεκτικές εις τους νέους, και ημπορεί (ο μη γένοιτο) να βλαφθή καμμία παρθένα, και έχετε να δώσετε λόγον τω αγίω Θεώ εσείς οι γονείς διά την παρθενίαν τους»⁸⁷.

Οι γονείς είναι επιφορτισμένοι να προστατεύουν τα κορίτσια της οικογένειάς τους από τυχόν βιασμούς, που όπως αναλύθηκε παραπάνω, φαίνεται να ήταν αρκετά διαδεδομένοι. Για την Εκκλησία οι σχέσεις εκτός γάμου αποτελούν σοβαρότατη αμαρτία. Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι ο Φιλιππίδης δεν στέκεται στο πόσο επιζήμια ψυχολογικά θα ήταν μία τέτοια εμπειρία και τι

⁸⁴ Φιλίπ Αριές, *ό.π.*, σ. 279

⁸⁵ Φιλίπ Αριές, *ό.π.*, σ. 354

⁸⁶ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, *ό.π.*, σ. 242-243

⁸⁷ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, *ό.π.*, σ. 245

προβλήματα θα μπορούσε να προκαλέσει, αλλά στέκεται στο ότι θα βλάπτονταν η παρθενία της κοπέλας. Κάτι όμως που έρχεται σε αντίφαση με το Νικόδημο τον Αγιορείτη που στο «Πηδάλιο» σημειώνει ότι σε περίπτωση βιασμού η κοπέλα είναι ανεύθυνη.⁸⁸ Ο Φιλιππίδης δε θεωρεί βέβαια ότι η κοπέλα αμαρτάνει σε τέτοια περίπτωση, αλλά ότι οι γονείς είναι υπεύθυνοι και θα λογοδοτήσουν στο Θεό για τι δεν πρόσεξαν όσο όφειλαν.

Ακόμη, οι γονείς πρέπει να δείχνουν μεγάλη προσοχή για την υγεία των παιδιών τους: «...να το προσέχετε εσείς οι γονείς, να μην περιπατούν εδώ κι εκεί, και λαβή κανένα βλάψιμο του σώματός του, ή χέρι, ή ποδάρι, ή μάτι, ή κανένα άλλο μέρος και μείνη σακάτικον. Και όταν έλθη εις ηλικίαν και βλέπη αυτό το μέρος όπου του λείπει αναστενάζει. Και αγανακτεί τότε ο Θεός και εις εσάς τους γονείς, όπου δεν του είχατε έγνοιαν να μην πάθη κανένα κακόν»⁸⁹. Οι γονείς λοιπόν, έχουν υποχρέωση να προσέχουν την υγεία των παιδιών τους. Εάν πάθουν κάτι κι αργότερα αγανακτούν, ο Θεός θα κρίνει τους γονείς γι' αυτό. Και πάλι δεν αποτελεί πρωτεύουσα σημασία η υγεία των παιδιών, αλλά το να μην κριθούν οι γονείς και να μην αγανακτήσουν τα παιδιά μπροστά στο Θεό. Η προστασία δηλαδή των παιδιών και πάλι έχει σα στόχο τη σωτηρία της ψυχής.

Ε. Σεβασμός – τιμή των παιδιών προς τους γονείς:

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός δε συμβουλεύει μόνο τους γονείς, αλλά και τα παιδιά για τη συμπεριφορά τους. Κηρύττει, λοιπόν, πως τα παιδιά οφείλουν να τιμούν τους γονείς τους. Προφανώς βασίζεται στην Πέμπτη εντολή, η οποία αναφέρει: «Τίμα τον πατέρα σου και την μητέρα σου, όν τρόπον ενετείλατο σοι Κύριος ο Θεός σου ίνα ευ σοι γένηται και ίνα μακροχρόνιος γένη επί της γης, ης Κύριος ο Θεός σου δίδωσι σοι»⁹⁰. Νουθετεί, λοιπόν, τα παιδιά να τιμούν τους γονείς και να τους υπακούουν, αρκεί οι γονείς να τα καθοδηγούν με βάση τις χριστιανικές αρχές. Στην αντίθετη περίπτωση τα παιδιά έχουν το δικαίωμα να αντιταχθούν στους γονείς τους. Ανάμεσα στο Θεό-πατέρα και το φυσικό πατέρα, υπερτερεί ο Θεός. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «τα παιδιά, παιδιά μου, όσον ημπορείτε να τιμάτε τους πατέρας σας και την μητέρα σας, ζώντας και αποθαμένους. Το παιδί όπου δεν τιμά τον πατέρα του και την μητέρα

⁸⁸ βλ. παραπάνω σ. 30

⁸⁹ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 238

⁹⁰ Δευτερονόμιον, κεφ. Ε'

του το θανατώνει ο Θεός παράκαιρα και το βάνει εις την κόλαση. Εις το καλό πάλιν σε λέγω,/ παιδί μου, να ακούης τους γονείς σου και όχι εις το κακόν»⁹¹.

Τι εννοεί λοιπόν ο Κοσμάς λέγοντα ότι τα παιδιά πρέπει να τιμούν τους γονείς; Προφανώς οφείλουν να τους σέβονται και να τους υπακούουν. Ακόμη, πρέπει να τους τιμούν όχι μόνο όταν είναι ζωντανοί, αλλά και όταν πεθάνουν. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά έχουν την υποχρέωση να πραγματοποιούν τις καθιερωμένες για τους νεκρούς τελετές που έχει θεσπίσει η Εκκλησία: μνημόσυνα, τρισάγια κ.λ.π.

Πάντως, ο Κοσμάς δε διδάσκει την τυφλή υπακοή στους γονείς. Τα παιδιά πρέπει να είναι υπάκουα μόνο στην περίπτωση που οι γονείς ακολουθούν τις χριστιανικές συνήθειες. Διαφορετικά τα παιδιά πρέπει να αντιδράσουν και με κάθε τρόπο να ακολουθήσουν την πίστη τους. Το ζητούμενο δεν είναι η υπακοή στους γονείς, αλλά μέσα από αυτή η μεγαλύτερη προσήλωση στη χριστιανική πίστη. Η υπακοή των παιδιών πρέπει κι αυτή να εξυπηρετεί ένα σκοπό: τη σωτηρία της ψυχής.

Παρατηρούμε πόσο ταυτίζεται η διδαχή του με το «Πηδάλιο»: «Ει τινα τέκνα γονέων, μάλιστα πιστών, αναχωροίη, προφάσει θεοσεβείας, και μη την καθήκουσαν τιμήν τοις γονεύσιν απονέμοι, προτιμωμένης δηλ. παρ' αυτοίς της θεοσεβείας, ανάθεμα έστω»⁹².

Ο Αργύρης Φιλιππίδης δίνει μεγάλη σημασία κι αφιερώνει μεγάλη έκταση των διδαχών του στο πως πρέπει οι νέοι να τιμούν τους γονείς τους: «Ανάγκη λοιπόν είναι εις εσάς όλους τους νέους και νεανίδες, να τιμάτε τους γονείς σας. Ότι αυτοί οι γονείς σας εγέννησαν. Αυτοί οι γονείς σας ανέθρεψαν. Αυτοί σας έφεραν εις αυτήν την ηλικίαν όπου είσθε. Αυτοί σας εφύλαξαν αβλαβείς τω σώματι. Ανάγκη λοιπόν, καθώς ο Θεός σας παραγγέλνει»⁹³. Για να υποστηρίξει την άποψη αυτή, παραθέτει ένα παράδειγμα από την αρχαία ελληνική μυθολογία: την περίπτωση του Ρώμου και του Ρωμύλου που όταν καταστράφηκε η Τροία, αυτό που επέλεξαν να σώσουν ήταν τα είδωλα των θεών τους και τους γονείς τους κι όχι πλούτοι ή κάτι τέτοιο. Για το εκκλησιαστικό κήρυγμα είναι χρήσιμες τέτοιου είδους ιστορίες από τον αρχαίο κόσμο, που συχνά χρησιμοποιούνται σαν παράδειγμα προς μίμηση.

Παράλληλα με τους γονείς, τα παιδιά έχουν χρέος να σέβονται όλους τους μεγαλύτερους ηλικιακά ανθρώπους: «Εξ' ίσου έχετε χρέος να τιμάτε και κάθε μεγαλύτερον της ηλικίας, ή πλούσιος είναι ή πτωχός. Να τον τιμάτε ως ιδίον σας

⁹¹ Κοσμά του Αιτωλού, *ό.π.*, σ.199-200

⁹² Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, *ό.π.*, σ. 402

⁹³ *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη*, *ό.π.*, σ. 249

πατέρα, διότι όταν τιμάτε τον μεγαλύτερον, τιμάτε την εικόνα του Θεού και αυτόν τον ίδιον.»⁹⁴ Ο σεβασμός κρίνεται απαραίτητος όχι μόνο προς τους γονείς, αλλά και προς κάθε μεγαλύτερο. Το σημείο αυτό των διδαχών θυμίζει τις χρηστοθήθειες της εποχής που δίδασκαν το σεβασμό και την υποταγή στους πιο ηλικιωμένους, αλλά και στους ανώτερους φορείς εξουσίας: «Αν όλα αυτά αφορούν το παιδί και σε μία προοπτική ενηλικίωσης, τα κοινωνικά του καθήκοντα στην παιδική ηλικία εμφανίζονται επιβαρυνμένα με την επιβολή σεβασμού όχι μόνον στις κοινωνικές αλλά και στις ηλικιακές ιεραρχίες»⁹⁵.

Ο Φιλιππίδης δε στέκεται μόνο στο ότι τα παιδιά οφείλουν να σέβονται και να τιμούν τους γονείς. Παρατηρεί ακόμη, ότι τα παιδιά οφείλουν να συμβουλεύουν τους γονείς τους όταν αυτοί δε γνωρίζουν να διαβάσουν τα θρησκευτικά βιβλία: «Αν όμως οι γονείς σας είναι και αγράμματοι να τους ομολογείτε εσείς τα της Γραφής. Να τους λέγετε να σχολάζουν τας μεγάλας εορτάς και όλας Κυριακάς του χρόνου...Να τους συμβουλευέτε και να τους παρακαλείτε να συντρέχουν την Εκκλησίαν. Να τους νουθετήτε, ως εγγράμματοι, να εξομολογούνται, το ολιγώτερον δύο φορές τον χρόνον, να διαβάζουν το Ευαγγέλιον, και έτζι να μεταλαμβάνουν τα άχραντα μυστήρια»⁹⁶.

Τα παιδιά λοιπόν, έχουν χρέος όχι μόνο να σέβονται, αλλά και να συμβουλεύουν τους γονείς τους. Δεν έχουν λοιπόν μόνο οι γονείς ευθύνες απέναντι στα παιδιά. Όταν τα παιδιά είναι εγγράμματα και οι γονείς όχι, οφείλουν να τους καθοδηγούν στα θρησκευτικά ζητήματα.

Στο σημείο αυτό εξάιρεται και η αξία της μόρφωσης. Μέσα από την *εγγραμματοσύνη* τα παιδιά βοηθούν και τους γονείς και τους εαυτούς τους. Χωρίς τη στοιχειώδη μόρφωση, πολύ δύσκολα μπορεί να ασχοληθεί κάποιος με τα ζητήματα της πίστης.

---

⁹⁴ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 251

⁹⁵ Έμη Βαϊκούση, ό.π., σ. 296

⁹⁶ Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, ό.π., σ. 252

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ:

Το εκκλησιαστικό κήρυγμα, στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αποτυπώνει γλαφυρά ορισμένα ζητήματα που αφορούν στην παιδική ηλικία. Δείχνει τους κανόνες της Εκκλησίας για τη γέννηση, το βάπτισμα, τη μόρφωση, την ανατροφή κι όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής των παιδιών. Έχει προτάσεις για τη συνολική κοινωνική ζωή, όχι μόνο για τα ζητήματα της πίστης, αλλά και της κοινωνικής ζωής.

Η ανάπτυξη του αισθήματος της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας, είναι, παρότι παραμένει περιορισμένη, εμφανής στα κηρύγματα και τους λόγους της Εκκλησίας. Οι λόγοι, όμως, αυτοί ακολουθούν το γενικότερο κλίμα της θεώρησης των παιδιών ως ξεχωριστής κοινωνικής οντότητας. Έχουν πολλά κοινά στοιχεία με τις «χρηστοθήθειες» που ανθίζουν εκείνη την εποχή, αν και διαφέρουν στο ότι θέτουν, ως πρωτεύον στοιχείο όλης της ζωής, την πίστη, τη διατήρηση και τη βίωσή της κι όχι τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας.

Από την έρευνα γύρω από το κήρυγμα, συμπεραίνουμε, ότι η κοινωνία της εποχής, μπορεί ασφαλώς να άκουγε τις απόψεις του κηρύγματος, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι τις εφάρμοζε πλήρως. Οι απαγορεύσεις της Εκκλησίας, που εκφράζονται μέσα από το κήρυγμα, συχνά αποδεικνύουν ότι οι πράξεις των ατόμων ήταν αντίθετες. Η εφαρμογή των κανόνων δεν ήταν πάντα δεδομένη και φαίνεται ότι οι παρεκκλίσεις και παραβάσεις ήταν πολυάριθμες.

Ακόμη, συμπεραίνουμε ότι πολλές φορές οι απλοί, λαϊκοί άνθρωποι δεν γνώριζαν πολλά από τα ουσιώδη στοιχεία της πίστης τους. Φαίνονται σχεδόν ανίδεοι ή αδιάφοροι. Αυτό είναι ένα κενό που προσπαθεί να καλύψει το κήρυγμα.

Πολλές φορές, οι κανόνες της Εκκλησίας βοηθούσαν ή και καθόριζαν την κοινωνική ένταξη ενός παιδιού στην κοινωνία. Για παράδειγμα, το βάπτισμα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ένταξη του νεαρού ατόμου στην κοινωνία ή την κληρονόμηση της παρουσίας σε κάποιες περιοχές. Κληρονομούσε, δηλαδή, μαζί με το όνομα και την πατρογονική περιουσία. Επίσης, μία γέννηση εκτός γάμου περιθωριοποιούσε την ανύπαντρη μητέρα, όπως και το παιδί. Δεν ήταν, λοιπόν, μόνο η πίστη που ωθούσε τους ανθρώπους να ακολουθούν τους κανόνες του κηρύγματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

1. Κοσμά του Αιτωλού, *Διδαχές και βιογραφία*, επιμ: Ι. Μενούνος, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002
2. François Scourphos, *Ο Γραμματοφόρος, (Le Courier)*, επιμ: Μανουσσος Μανουσσάκας και Michel Lassithiotakis, Académie d' Athènes, Αθήνα 1998
3. Τα *περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν*, επιμ. Θ. Σπεράντσας - Φ. Α. Βιτάλης, Αθήνα 1978
4. Φιλίπ Αριές, *Αιώνες Παιδικής ηλικίας*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1990
5. Σπύρος Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988
6. Nobert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. Α' - Β', εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997
7. Νικόδημος ο Αγιορείτης-Αγάπιος Μοναχός, *Πηδάλιον*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1982, Α' έκδοση, Λειψία, 1800
8. Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1961, Α' έκδοση 1794
9. Χρήστος Πατρινέλης, *Εκκλησία*, ΙΕΕ, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
10. Άλκης Αγγέλου, *Εκπαίδευση*, ΙΕΕ, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
11. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετάφραση Ν. Κοκολάκης εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995
12. Ματούλα Τομαρά -Σιδέρη- Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} α.: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 2003
13. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 2000
14. Έμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} -19^{ος} α.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 2003, σ. 287-299
15. Κωνσταντίνος Κούρκουλας, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1957

16. Άλκης Αγγέλου, *Το κρυφό σχολειό, Το χρονικό ενός μύθου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1999
17. Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του γένους, κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ: Άλκης Αγγέλου- Φίλιππος Ηλιού, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1999
18. Φίλιππος Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων», π. *Τα Ιστορικά*, τ. 12, τχ. 23, 1995, σ. 267-284.
19. Άννα Ματθαίου, «Οι διάρκειες των συμβόλων γύρω από την παιδική ηλικία», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 191-200
20. E. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία, Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Α', Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
21. Marcel Couturier, «Η ένταξη των νέων στην ενεργό ζωή στην εθιμική Γαλλία, 1368-1789», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ό.π., τ. Β', σ. 385-393
22. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμό τους στην Ήπειρο», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ό.π., σ. 177-191
23. Bernard Vernier, *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074706